

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

עופר דרורי*

- א. פתח דבר
- ב. בארטלבי למלוויל – מבוא לשלושה ניתוחים מוניסטיים ולניתוח דואלי אחד
- ג. תמצית סיפורו של בארטלבי הכתבן
- ד. הערה בדבר על-זמניות ומשרדים ללא כתובת
- ה. על נורמטיביות, התנגדות פסיבית וידידות: קיקרו, אפיקורס ודרידה
- ו. ההעתקה, השעתוק והאידיאולוגיה: ארכיטקטורה של ריכוד חברתי
- ז. הפיקוח והתביעה לפרודוקטיביות: פוקו
- ח. דמותו הכפולה של המשפט: בארטלבי והמשפט כחווה ולילית
- ט. סיום: המרווח שבין שני הקירות

א. פתח דבר

במאמר זה ברצוני לעסוק ביצירה ספרותית שנכתבה לפני כמאה וחמישים שנה, החושפת אמיתות שונות אודות תופעת המשפט ואודות כוחה רב-הפנים – אמיתות שהן רלוונטיות גם כיום. כידוע, העיסוק האקדמי מצד חוקרי המשפט בזיקות הרבות והמגוונות המתקיימות בין המשפט לבין הספרות, או בין טקסטים משפטיים לטקסטים ספרותיים, איננו בבחינת תופעה מחקרית חדשה בעולם¹. בישראל הפך תחום מחקרי זה של "משפט וספרות" למוקד התעניינות אקדמי במיוחד בשנים האחרונות², והוא מהווה למעשה חלק ממגמה בינתחומית וביקורתית רחבה הרבה

* עורך דין, בוגר במשפטים, אתיכרטיסט תל-אביב ומוסמך במשפטים, אוניברסיטת בר-אילן. אני מודה לפרופ' דפנה ברק-ארוז, לד"ר ארנה בן-נפתלי, לד"ר דליה אבן-להב ולד"ר ניצה אברכנאל, שקראו נוסח מוקדם של מאמר זה והעירו הערות מאירות עיניים. תודות גם לאליקים רובינשטיין, היועץ המשפטי לממשלה, ולפרופ' מנחם מאוטנר, שקראו גרסה מוקדמת של המאמר וזיכו אותי בהתייחסותם המעודדת והמועילה, וכן לחברי מערכת כתב העת המשפט.

1 סקירה מקיפה של התחום על גווניו השונים ניתן למצוא במקורות הבאים: I. Ward *Law and Literature: Possibilities and Perspectives* (Cambridge, 1995); G. Minda *Postmodern Legal Movements – Law and Jurisprudence at Century's End* (New-York, 1995) 149-166; R.A. Posner *Law and Literature* (Cambridge, 2nd ed., 1998)

2 ראו למשל: א' בן-נפתלי "השתקפויות: המשפט כראי האמנות – האסתטיקה של האתיקה והאחר שבחוכנו" המשפט ב (תשנ"ה) 313; א' בן-נפתלי "המקום שבו אנו צודקים?" אמנות – כל ההקשרים (1998) 204; ש' אלמוג משפט וספרות (2000); ש' אלמוג "משפט וספרות, הלכה ואגדה" מחקרי משפט יג (תשנ"ז) 413; ע' פרוש "משפט וספרות: אשמה, כוונות ותוצאות

יותר (שזכתה לכינויים "משפט ו..." או "משפט כ..."), המבקשת להאיר את המשמעויות הערכיות, החברתיות והתרבותיות של המשפט על ידי שימוש כזה או אחר בתאוריות חוץ-משפטיות, הלקוחות מתחומי מדעי הרוח והחברה.³ מן ההיבט הכמותי גרידא, דומה שיעקר הדגש בכתיבה המחקרית בישראל בתחום המשפט והספרות התמקד עד כה בהיבטים שונים המשתייכים באופן זה או אחר לקטגוריית המשנה הקרויה "משפט כספרות" (Law as Literature) – זו שבמרכזה עומד הניתוח של טקסטים משפטיים בעזרת כלים וטכניקות פרשניות אשר השתייכו באופן מסורתי לתחום של ביקורת הספרות, כגון המחקר הנרטיבי.⁴ מאמר זה שייך

בטרגדיה 'אדיפוס המלך' עיוני משפט כד (הש"ס) 15; ג' כהן "משפט וספר" עיוני משפט טו (תשנ"ב) 435; ש' אלמוג "ספרות לצד המשפט – הודאה, תודעה, אמת" מחקרי משפט יז (תשס"ב) 297; מחקרי משפט יח (תשס"ב, חוברת 1-2) (גיליון מיוחד – משפט וספרות); וכן: ע' דרורי "על משפטנות משכנעת, בורחס וסיפור סיפורים" המשפט ח (תשס"ג) 55. מספר מאמרים העוסקים (במכונות שונות) בתופעת הנרטיב והרטוריקה במשפט, ואשר ניתן לשייכם באופן עקרוני (אף כי בודאי לא אקסלוסיבי) לזרם הכתיבה האמור המאפיין בשנים האחרונות את הכתיבה האקדמית בתחום זה בישראל, הם כדלהלן: מ' מאוטנר "שכל-ישר, לגיטימציה, כפייה: על שופטים כמספרי סיפורים" פלילים ז (תשנ"ט) 11; ד' ברק-ארז "והגדת לבן: היסטוריה וזיכרון בבית-המשפט" עיוני משפט כו (תשס"ג) 773; א' בן-נפתלי, א' ברם וה' תירוש "איך זה שכוכב אחד מעוז... למען השם?" המשפט ח (תשס"ג) 65; י' ארידור בר-אילן "עובדות שניות במחלוקת" עיוני משפט כד (תש"ס) 131; א' ברם "ביקורת שיפוטית על חוקים – נחוץ סיפור משכנע" המשפט ה (תשס"א) 149; ש' אלמוג "עיוני המערער חשכו" – בין הנרטיבי לגורמטיבי" מחקרי משפט טו (תש"ס) 295; ל' בילסקי "נשים מוכות: מהגנה עצמית להגנת העצמיות" פלילים ו (תשנ"ח) 5; י' תירוש "סיפור של אונס, לא יותר" – על הפוליטיקה של ייצוג טקסטואלי בע"פ 3031/98 מדינת ישראל נ' דן שבתאי" משפטים לא (תשס"א) 579; א' קמיר "ארוץ מאלחרת אסתותיה" – על סיפור הסמוך בתרבות ובמשפט הישראליים" תרבות דמוקרטית 1 (תשנ"ט) 137; א' רוזן-צבי "סובייקט, קהילה ופלורליזם משפטי" עיוני משפט כג (תש"ס) 539; וכן ר' עמית "העמדות של (ה)קאנון – הטקסט הברקי כקאנון בהתהוות" עיוני משפט כא (תשנ"ח) 81.

הפופולריות המחקרית הרבה לה זוכה בישראל בשנים האחרונות הדין האקדמי ביקות השונות שבין המשפט לבין הספרות הולידה כנס בינלאומי בנושא "ספרות ומשפט: ויקות גומלין", שהתקיים בחודש יוני 2001 באוניברסיטת תל-אביב, וכן כנס נוסף בנושא "משפט וספרות", שהתקיים בחודש מאי 2002 באוניברסיטת בר-אילן.

3 ראו למשל עיוני משפט טו (3) (תשנ"ב) (גיליון מיוחד – משפט ו...: כמה מהפנים הבינתחומיות של המשפט); מ' מאוטנר ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי (תשנ"ג) 66-68; מ' מאוטנר "הפקולטה למשפטים: בין האוניברסיטה, לשכת עורכי-הדין ובחי המשפט" ספר השנה של המשפט בישראל (תשנ"ב-תשנ"ג) 1, 18-25; וכן א' פרוקציה "בועות משפט" משפטים כ (תש"ן) 9. אחד הזרמים הבולטים בכתיבה הבינתחומית של חוקרי המשפט בשנים האחרונות מתמקד בקשרים שבין המשפט לבין מושג "התרבות". הנחת המוצא העומדת ביסוד עבודתם של חוקרים אלו הנה, כי גבולותיו המסורתיים של השיח המשפטי (שעל פיהם יוחס למשפט, בין השאר, אופי של "מדע סגור") אינם מצמצים את התופעה המשפטית ועל כן הם צריכים מדי. ראו בהקשר זה את פתח הדבר מאת ר' שפירא לסימפוזיון על משפט ותרבות: עיוני משפט כג (תש"ס) 363.

4 לקטגוריה זו משתייכים המחקרים הנרטיביים שאזכרו בפסקה השנייה בהערה 2 לעיל.

לקטגוריית משנה אחרת בתחום ה"משפט וספרות", זו הקרויה "משפט בספרות" (Law in Literature), שבמרכזה עומדים הקריאה והניתוח של טקסטים ספרותיים העוסקים במשפט, ובחינת הרלוונטיות של אותם טקסטים לעולם המשפט.⁵

ב. בארטלבי למלוויל – מבוא לשלושה ניתוחים מוניסטיים ולניתוח דואלי אחד

היצירה שבה אבקש לעסוק במאמר זה היא יצירתו של הסופר האמריקאי הרמן מלוויל, "בארטלבי הכתבן" (ובאנגלית: "Bartleby the Scrivener"), שנכתבה בשנת 1853. מלוויל, שנולד בשנת 1819 בניו יורק, התפרסם בעיקר בזכות הרומן "מובי דיק" (1851) והנובלה "בילי באד" (1891) שהייתה גם פרי עטו האחרון. יצירתו האחרונה, "בילי באד", שבה מהווה המשפט תמה מרכזית, זכתה להתייחסות מחקרית ענפה מצד חוקרי המשפט והספרות בעולם. לעומת זאת, הסיפור "בארטלבי הכתבן", שגם בו הזיקה למשפט היא חזקה, זכה לתשומת לב מקיפה פחות.

מכל מקום, מעבר להיותו סיפור השוכה את עיני הקורא ו"מכשפו" החל מהשורה הראשונה, אני סבור, כי חבוייה בסיפור קשת מרהיבה של תובנות שונות ומרתקות על עולם המשפט, על הכוח האלים, לעתים, הטמון במשפט, ומנגד על כוליותו של המשפט והכרחיותו, על הסדר החברתי שהמשפט מתיימר ליצור ולייצג, על המעמדות השונים שלמשפט יד ורגל בכינונם ובשעתוקם ועל אידאולוגיות הכוזב שהמשפט רווי בהן, על כשלי הקומוניקציה שטבועים בו, על קרבנותיהם של המשפט והחברה, ובעיקר על כפל פניה של ממלכת המשפט.

אחת מדרכי הניתוח הרבות שניתן להציע לפענוחה של יצירה ספרותית העוסקת במשפט, הנה התייחסות חד-ממדית, מוניסטית, ליצירה. כוונתי היא לצורת ניתוח המבקשת לחלץ מהיצירה מוטיב אחד מרכזי, מסר אחד, דבר מה משמעותי וחד-משמעי (ככל שניתן) על המשפט, הבא לתאר את המשפט ככזה או כאחר. לאחר שאציג את תמצית סיפורו של "בארטלבי הכתבן" (בפרק ג' להלן) ואומר כמה מילים על אופיו העל-זמני (פרק ד'), אציע שלושה ניתוחים שונים ליצירה, אשר חרף השוני הרב המבדיל ביניהם, כולם בעלי אופי מוניסטי דומה (פרקים ה', ו' ו-ז').

5 חלוקה הידועה בין "Law in Literature" ובין "Law as Literature" ראו: Ward, *supra*; Minda, *supra* note 1, at pp. 150-151; note 1, at pp. 3-22 הערה 2, בע' 208-206; וכן: P. Gewirtz "Narrative and Rhetoric in the Law" *Law's Stories – Narrative and Rhetoric in the Law* (New-Haven, P. Brooks & P. Gewirtz eds., 1996) 2

6 ה' מלוויל "בארטלבי" המעורר 2 (1997) 13 (בתרגומה הנפלא של דפנה לוי) (ההפניות לסיפור תיעשנה על פי העימוד המופיע בגיליון הכרוך של החוברת, ולא על פי העימוד, השונה, בגיליון המהודק שצורף בשעתו לעיתון "הארץ"). המבקשים לעיין בסיפור בשפת המקור (אנגלית) יוכלו למצוא: H. Melville "Bartleby" *Bartleby and The Lightning-rod* - L. Ledwon (ed.) *Law and Literature – Text and Theory* (New-York, 1996) 256.

בהמשך המאמר אציע דרך ניתוח דואלית באופייה. מתוך הצצה למחקר העוסק במיתוס בדבר דמותה הכפולה, המפוצלת, של האשה – כדמות חיובית וחינונית (חוזה) מחד גיסא, וכדמות שטמן בה פוטנציאל של כוח אלים, עיוות הרס (לילית), מאידך גיסא – אבקש להעלות את הטענה, כי גם המשפט, כפי שהוא משתקף מהיצירה, מתאפיין בדואליות דומה, ואלמנטים של חוזה ושל לילית משמשים בו בערבוביה (פרק ח'). במסגרת זו אבקש לטעון, כי ההסתכלות גם על המשפט כיישות רב-ממדית, הנעה על רצף שבין שני הקטבים הללו, עשויה לחדד את מודעותם של צרכני המשפט השונים לשתי עובדות מהותיות הקשורות אליי: מן הצד האחד, חינויותו של המשפט לקיומה של חברה אנושית וכוליותו של המשפט (היותו חל על כולם); ומן הצד האחר, הסכנות שטמונות בכוח הרב שהמשפט מקנה לקבוצות או לפרטים מסוימים על פני קבוצות או פרטים אחרים (חלשים יותר) – כוח שיש לרסנו.

ג. תמצית סיפורו של בארטלבי הכתבן

עלילת הסיפור מתרחשת במשרד עורכי דין בוול סטריט של אמצע המאה התשע-עשרה. הסיפור נפתח במונולוג ארוך של המספר – עורך דין מסחרי כבן שישים, בעל המשרד. ממש כשם ששופטים נוטים לפתוח את פסקי דינם בתיאור הרקע העובדתי הצריך לעניין, רואה הפרקליט-המספר לעצמו חובה להציג לקוראיו בפרוטרוט (אף כי בחן רב ובקורטוב של הומור) רקע מקיף לעלילה העומדת להתרחש במשרדו. תחילתו של המונולוג היא בכמה מילות הקדמה של הפרקליט על עצמו ועל עיסוקיו:

"הריני אדם קשיש למדי. טבעם של עיסוקי בשלושים השנים האחרונות הביאני למגע רב מן הרגיל עם קבוצה מעניינת ומיוחדת במינה, אשר ככל הידוע לי עד כה, לא נכתב עליה דבר. כוונתי לבלרי המשפטיים, או הכתבנים. הכרתי רבים מאוד מהם היכרות מקצועית ופרטית, ולו עלה ברצוני, יכולתי לספר סיפורים שונים, שהיו מעלים חיוך על פניהם של ג'נטלמנים טובי מזג ודמעות בעיני נשמות רגשניות. אך מותר אני על הביוגרפיות של כל הכתבנים האחרים, למען פרטים אחדים בחייו של בארטלבי, שהיה כתבן – המוזר מכל אלה שראיתי או שמעתי. בעוד שעל לבלרים אחרים יכול אני לכתוב תולדות חיים שלמים, הרי על בארטלבי לא ניתן לעשות דבר מעין זה. אני סבור שאין די חומר לביוגרפיה מלאה ומספקת של איש זה; אבידה ללא תקנה לספרות. בארטלבי הוא אחד מאותם יצורים, שלא ניתן לוודא עליהם דבר, אלא ממקור ראשון, ובמקרה שלו זהו מקור זעום ביותר. מה שראו עיני הנדהמות בבארטלבי הוא כל מה שאני יודע עליו חוץ משמועה מעורפלת אחת, אמנם, שתופיע בהמשך.

קודם שאציג את הכתבן, כפי שהופיע לראשונה לפני, מן הראוי שאעיר דברים אחדים על עצמי, על העובדים אצלי, על עסקי, לשכתי, ועל הסביבה הכללית; משום שתיאור קצר מעין זה חיוני להבנה נאותה של הדמות העיקרית, שתוצג עוד מעט. ראשית, אני אדם שמציערותו ואילך חדור הוא אמונה עמוקה כי הדרך הקלה ביותר בחיים היא גם הטובה ביותר. מכאן, למרות השתייכותי למקצוע שהוא משל למרץ ולעצבנות, לעתים אפילו לאנדרלמוסיה, הנה שום דבר מעין זה לא החריד את שלוותי. אני אחד מאותם עורכי דין נטולי שאפתנות שלעולם אינם נואמים לפני חבר מושבעים או מעוררים בדרך כלשהי את תשואות הקהל, אלא עושים – בשלוותו הקרירה של מקלטם הבטוח – עסקים בטוחים בין אגרות חוב ומשכנתאות ושטרי קניין של אנשים עשירים. כל מכרי חושבים אותי לאדם מהימן בהחלט⁷.

והנה, זמן מה לפני התקופה שבה מתחיל הסיפור, מבשר הפרקליט לקוראיו, נפלה בחלקו של הפרקליט משרת יועץ בית הדין, ועסקי התרחבו במידה ניכרת. אוכלוסיית המועסקים במשרדו, שכללה באותה העת שני כתבנים – טרקי וניפרס, שמום – ועוד נער שליחיות אחד בשם ג'ינג'ר נאט, לא הייתה עוד מספקת, ונדרש לפרקליט כתבן נוסף. בתשובה למודעה שפרסם הופיע בלשכתו של הפרקליט אדם המתואר כרוח רפאים ושמו בארטלבי:

”בתשובה למודעה שפירסמתי, עמד בוקר אחד על מפתן משרדי – מאחר שהדלת היתה פתוחה, כי הימים ימי קיץ – אדם צעיר חסר תנועה; יכול אני לראות את דמותו כעת, נקי בחיזורונו, מהוגן עד חמלה, נטוש ללא תקנה! זה היה בארטלבי. לאחר מילים אחדות הנוגעות לכישוריו, קיבלתיו לעבודה, שמח לכלול בסגל כתבני אדם בעל חזות מרגיעה כל כך, שהיה עשוי לדעתי להשפיע לטובה על מזגו הנמהר של טרקי ועל מזגו הלוחט של ניפרס”⁸.

כאן המקום לציין, כי על אף מזגם הסוער של שני הכתבנים האחרים, טרקי וניפרס, תיאורו של המשרד בטרם קבלתו של בארטלבי לעבודה מציג בפנינו תמונה מאוזנת יחסית של יחסי הכוחות בין הנפשות הפועלות בו – מעין סדר חברתי, שבארטלבי עתיד להפרו עם בואו: לא זו בלבד שכל אחת מן הדמויות יודעת פחות או יותר את מקומה ואת מעמדה בהיררכיית הכוחות במשרד, במשרד שורר גם איזון באי-השקט שבכל זאת קיים בו. כך למשל קורה ב”חילוף התפקידים” המתרחש בין שני הכתבנים

7 שם, בע' 13.

8 שם, בע' 19.

הוותיקים, טרקי וניפרס, בשעת אמצע היום: בעוד שטרקי, הכתבן האנגלי הנמוך והשמן בן גילו של הפרקליט, היה מתלהט "כאח מלאה גחלי חג המולד" לאחר השעה שתיים-עשרה בצהריים (דרגת ריכוזו הנמוכה התבטאה בכתמי הדיו הרבים שהוטלו החל מחצות היום על מסמכי המשפט שהעתיק). הרי שניפרס, שסבל מקשיי עיכול בעיקר בבקרים, היה מתמתן דווקא בשעות הצהריים, עם שהתרגעו מעיו. איזון והרמוניה מאין כמותם, שזר רק יכול להפר אותם.

בתחילה עם קבלתו לעבודה, מיידע אותנו הפרקליט, "הפיק בארטלבי כמות נדירה של נייר כתוב. כאילו זמן רב היה רעב למשהו שיוכל להעתיקו וכעת הלעיט עצמו במסמכיי".⁹ בארטלבי היה כותב וכותב, מעתיק ומעתיק, משכפל ומשעתק ניירות ומסמכים משפטיים ברציפות יומם ולילה כמעט מבלי לאכול ומבלי לשתות.

ואולם, יום אחד קרה דבר-מה מוזר. בפנות הפרקליט אל בארטלבי על מנת שיבוא ויסייע בידו להשוות מסמך שהועתק בכמה עותקים, עונה לו בארטלבי במשפט שעוד ישמע ויהדהד עשרות פעמים בהמשך הסיפור: "הייתי מעדיף שלא"¹⁰. סצינת הסירוב (וביתר דיוק, "ההעדפה שלא") הראשונה, מתוארת על ידי הפרקליט הנדהם כאירוע כמעט על-טבעי (או מנוגד לטבע); כאי-ציות של עובד סורר אשר יש להוקיעו מכול וכול; כקריאת תיגר על הסדר וההיררכיה השולטים במשרד (ובעולם בכלל) והמקובלים בו באופן מסורתי¹¹.

9 שם, שם.

10 ובשפת המקור: "I would prefer not to". לנייחח מרתק של מטבע הלשון מסוג ההעדפה השלילית ("הייתי מעדיף שלא") שמלוויל שם בפיו של בארטלבי, ראו ד' דלו "בארטלבי או מטבע הלשון" המעורר 2 (1997) 58 (תורגם על ידי א' ברורי). על פי דלו, הביטוי "הייתי מעדיף שלא" – אשר איננו עולה כדי סירוב חד-משמעי – יוצר תחום של אי-בהירות וריק בשפה, הגורמים למילים לאבד את מובחנותן. על ידי כך מפרק הביטוי מנשקן את פעולות הדיבור שבאמצעותן מעבידי יכול לצוות, ובה בעת גם שולל את האפשרות לייחס לבארטלבי מצב חברתי כלשהו (כגון זה של מורד או מהפכן), שהרי מבחינה לשונית בארטלבי לא סירב, אלא רק העדיף שלא לבצע את אשר הורה לו מעבירו לעשות. שם, בע' 63.

11 וכך מסופר האירוע הנ"ל על ידי הפרקליט:

"מדי פעם בפעם, בקדחת העבודה, אני עצמי הייתי נוהג לסייע בהשוואת כמה מסמכים קצרים וקורא לטרקי או לניפרס לשם כך. אחת ממטרותי בהציבי את בארטלבי בקרבה כזאת אלי מאחורי המחיצה הייתה להפיק תועלת משירותיו במקרים רגילים שכאלה. היה זה, כמדומני, ביום השלישי להיותו עמי ובטרם עלתה נחיצות כלשהי לבדוק את כתיבתו הוא, שהודרתי להשלים עסק קטן שהיה בידי וקראתי פתאום לבארטלבי. בחפזוני ובצפייתי הטבעית להיענותו המיידית, ישבתי וראשי רכון מעל המקור שעל שולחני, ידי הימנית מושטת הצדה ומגישה בעצבנות כלשהי את ההעתק, כך שמיד עם הופיעו מאחורי מחסוהו יחסוף את הנייר מידי ויתחיל במלאכה ללא עיכוב קל שבקלים. בתנוחה זו ממש ישבתי בשעה שקראתי לו, מציין במהירות מהו הדבר שאני רוצה ממנו, כלומר לבדוק את המסמך הקטן שבידי. תארז לעצמכם את תדהמת – לא, את בהלתי – כאשר בלי לצאת מדלת אמותיו השיב בארטלבי בקול יציב ומתון שבמתונים, 'הייתי מעדיף שלא'.

בהמשך הסיפור, בארטלבי "מעדיף שלא" לסייע לפרקליט ולשלושת עובדיו האחרים לבדוק מסמך בן ארבעה עותקים; שלא להשוות עם הפרקליט מסמך מסוים; אף לא לבצע שליחות קצרה לבית הדואר; ואחר כך גם מעדיף הוא שלא ללכת לחדר השני על מנת לקרוא לניפרס¹². בארטלבי מעביר את שעותיו בעמידה דוממת מול החלון במשרד, מביט-בוהה בפיר הקירות האטומים הנשקפים דרכו.

באחד מימי ראשון, בהולכו לכנסייה עובר הפרקליט דרך משרדו ומופתע לגלות כי בארטלבי בעצם מתגורר וישן שם דרך קבע. בארטלבי, מצדו, "מעדיף שלא" להכניס את מעסיקו פנימה באותו רגע, והפרקליט, המום ואובד עצות, נאלץ לערוך סיבוב הליכה נוסף עד שבארטלבי יסיים את ענייניו.

במהלך הסיפור מתחולל שינוי בפרקליט. הכעס והחימה האינטואיטיביים שהתעוררו בתחילה בלבו הולכים ומתפוגגים (אף כי לא לגמרי) ומפנים את מקומם לרגשות של חמלה כלפי הכתבן הבודד, המסכן, חסר הבית והמשפחה. טרוד מרגשות אלו, מנסה הפרקליט להבין מה עומד מאחורי התנהגותו המזרה של בארטלבי:

"אין דבר המכעיס אדם רציני יותר מהתנגדות סבילה. אם האדם שנתקל בהתנגדות כזו אינו משולל אופי אנושי, והמתנגד הוא חסר אונים לחלוטין בסבילותו, אזי כשישוב לראשון מצב רוחו הטוב, הוא ישתדל בנדיבות לנתח ולהסיק בכוח דמיונו את מה שהוכח כבלתי ניתן לפתרון על ידי שיקול דעתו. אפילו כך, בדרך כלל, נתתי לבי לבארטלבי ולדרכיו. בחור מסכן! חשבתי, אין בכוונתו להרע; ברור שאינו מתכוון לשום חוצפה; חזותו מעידה עליו שמשוגותיו אינן רצוניות. הוא מועיל לי. אני יכול להסתדר אתו. אם אשלח אותו מעל

ישבתי רגע ברממה מוחלטת וגייסתי את כוחותי הנפשיים. מיד עלה בדעתי שאזוני הטעוני, או שבארטלבי הביניני לגמרי שלא כהלכה. חזרתי על בקשתי כנעימה הברורה ביותר שיכולתי לסגל; אולם באותה נעימה ברורה באה התשובה הקודמת, 'הייתי מעדיף שלא'.

'מעדיף שלא', עניתי כהו, קמתי ממקומי וחציתי את החדר בצעד מהיר. 'מה זאת אומרת? נטרפה עליך דעתך? אני מבקש שתעזור לי להשוות את הנייר הזה כאן. קח אותו, ודחפתי את הנייר לעברו.

'הייתי מעדיף שלא', אמר. 'מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 20.

12 אט אט הופך מטבע הלשון של ה"העדרפה" לשגור בפיהם של כל אנשי המשרד, עד לפרקליט עצמו, והם כאילו נדבקים בו. עם זאת, כפי שנראה עוד בהמשך, על אף השימוש באותו מטבע לשון לא מצליחים הפרקליט ובארטלבי לשוחח "באותה שפה", שכן שפתו של בארטלבי עוגנת על רטוריקה של העדרפות שליליות ("הייתי מעדיף שלא"), בעוד הרטוריקה המאפיינת את הפרקליט היא רטוריקה אחרת לגמרי, המתבססת על הנחות ומסקנות (כגון ההנחה שתובתו של עובד היא לציית למעבידו). הפרקליט עצמו מעיד על בארטלבי כי הוא "אדם של העדרפות ולא של הנחות", שם, בע' 34. מטעם זה, המפגש בין עולמו של בארטלבי לזה של הפרקליט מלווה לכל אורך הסיפור בתחושה קשה של תקשורת משובשת כסגנון "מגדל בבל". ראו גם דלז, לעיל הערה 10.

פני, קרוב לוודאי שייפול לידיו של מעביד פחות ותרן, ואז ינהגו בו בגסות, ואולי אף יגיע עד פת לחם. כן. כאן אני יכול לקנות לי בזול הערכה עצמית מענגת"¹³.

אך באופן טבעי, הלך נפש זה לא התמיד עם הפרקליט. גם לניסיונותיו האמפטיים של הפרקליט להבין את התנהגותו של בארטלבי ישנם גבולות. עסקיו של הפרקליט עומדים להיפגע, כך נרמז לנו. גוברת בו הגאווה ועמה גם הרצון להיפטר אחת ולתמיד מבארטלבי, ואולי גם מהסבל שהוא מקרין. לאחר כמה הזדמנויות נוספות שבהן מעדיף בארטלבי שלא לשתף פעולה (מעדיף שלא לומר משהו על עצמו, כשמתבקש לכך על ידי הפרקליט; מעדיף שלא להיות הגיוני; וכיוב'), מודיע בארטלבי לפרקליט כי החליט שלא לכתוב עוד. סירובו הפעם הוא ברור וחד: "לא עוד" אומר בארטלבי, "ונחתי את ההצטקה"¹⁴. משמבקש הפרקליט מבארטלבי שיעזוב את המקום עונה לו בארטלבי במילים הידועות והצפויות: "הייתי מעדיף שלא". כשמנסה הפרקליט לסלק את בארטלבי מלשכתו ולפטרו בשנית עונה לו בארטלבי בשלו: "הייתי מעדיף שלא לעזוב אותך".

סופו של דבר ובליט ברירה גומר הפרקליט בנפשו להסתלק בעצמו מן המקום ולהעביר את לשכתו למיקום אחר, בהותירו לבעל הבית החדש "נרוניה" בדמותו של בארטלבי. זה האחרון נותר יושב על מעקה המדרגות דומם בבדידותו הנוראה. כעבור מספר ימים מוזעק הפרקליט על ידי בעל הבית החדש כדי שישכנע את בארטלבי לעזוב את המקום, וכך עושה הפרקליט אולם ניסיונותיו להציע לבארטלבי שימצא לעצמו תעסוקה, עולים כולם בתוהו. הצעתו הנדיבה לבארטלבי לבוא ולהתגורר בינתיים בביתו – אף היא נתקלת בהעדפתו של בארטלבי שלא לעשות כל שינוי כרגע. לאחר זמן-מה נודע לפרקליט כי בארטלבי נכלא בבית המאסר בעוון שוטטות. בבקרו את בארטלבי בבית הכלא מתברר לפרקליט כי בארטלבי מעדיף שלא לאכול דבר. בביקור נוסף שעורך הפרקליט בכלא הוא מוצא את בארטלבי שכוב בתנוחה עוברית ובעיניים פקוחות על הדשא שבחצר הכלא, למרגלות הקיר המקיף אותה. בארטלבי נפח את נשמתו.

בטרם ירד מסך, חולק הפרקליט עם קוראיו בבל שמרעה קטן שנתגנב לאוזניו חודשים אחדים לאחר מותו של הכתבן. מתברר כי בעבר היה בארטלבי פקיד וטרר ב"משרד למכתבים ללא גואל" (Dead Letter Office) בושינגטון, ופוטר משם באופן פתאומי בשל שינויים במנהל. הסיפור ננעל בהרהוריו הבאים של הפרקליט:

"מכתבים ללא גואל! האיך זה נשמע כמו אנשים ללא גואל! שערך בנפשכם אדם, שעל פי טבעו וחוסר מזלו מועד לחוסר ישע חיוורוני,

13 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 23; ולמעלה באותו עמוד: "בעקבות התנהגותו המיוחדת האחרונה התחלתי להתבונן בדרכיו מקרוב".

14 שם, בע' 31-32.

איזה עיסוק יוכל להדגיש זאת יותר מהטיפול המתמיד באותם מכתבים מתים ומיונם לפני שיעלו בלהבות? שכן הם נשרפים בהמוניהם מדי שנה בשנה. לפעמים, מתוך הנייר המקופל, לוקח הפקיד החיזור טבעת: האצבע שנועדה לה אולי נמקה בקבר; המחאה בנקאית שנשלחה כישועה מהירה: זה שנועדה לעזור לו אינו אוכל ואינו רעב עוד; חנינה להם, שמתו מיואשים; תקווה להם, שמתו בלא תקווה; בשורות טובות להם, שמתו כרעים תחת אסונם. בשליחויות החיים, אצים רצים מכתבים אלה עד כלות הנשימה. אה, בארטלבי! אה, אנושות!¹⁵.

ד. הערה בדבר על-זמניות ומשרדים ללא כתובת

הסיפור על בארטלבי הוא ללא ספק סיפור טורד מנוחה. אין בו תשובה להתנהגותו של בארטלבי ואין בו גם רקע מספק על עולמו של בארטלבי – זולת ההערה על עבודתו במשרד למכתבים ללא גואל – המאפשר לנו להתחיל ולהבין התנהגות זו. ברור שבארטלבי, בדרכו המיוחדת, נאבק במשהו, וגם ברור שהוא דמות פגועה, אך לא ברור מהי הפגיעה, מה מקורה וכנגד מי מופנה מאבקו. הקריאה בסיפור מזמינה אפוא את הקורא להפעיל את דמיונו בכיוונים שונים ורכים, כאשר ההקשר המשפטי שבו מצויה זירת העלילה (לשכת הפרקליט) עשוי לצמצם אותם אך במעט. ואכן, "בארטלבי הכתבן" היא יצירה רב-ממדית הגמישה דיה לשאת תובנות ופרשנויות רבות ומגוונות, המתגלות ומתגלגלות, רבדים רבדים, עם כל קריאה נוספת בטקסט. כך, מה שמתחיל כחזויית קריאה היתולית למדי, מלאת הומור, מהנה וקלילה, ובעיקר מלאת סימני קריאה, הופך עם כל קריאה חוזרת, ובמהלכה של כל קריאה כזו, לחוויה קשה, טרגית, מייאשת בחוסר הפתרון הטמון בה, ובעיקר בלתי מובנת. ככל שמרבים לקרוא בסיפור על בארטלבי, הולכים ופוחתים סימני הקריאה שהוצבו במהלך הקריאה הראשונה, ומפנים את מקומם לסימני שאלה רבים, רבים מאוד. מבחינה זו דומה הטקסט של "בארטלבי הכתבן" לאותם טקסטים בעולמנו שהם מעט המכיל את המרובה, ואין זה מפליא שנמצא מי שטען, כי בכתיבת יצירותיו, המודל שעמד לנגד עיניו של מלוויל (שהיה פרוטסטנט קיצוני), הוא מודל הכתיבה התנ"כית¹⁶. אחד מיסודותיו של מודל כתיבה זה הנו יצירת מגוון רחב של פרשנויות אפשריות

15 שם, בע' 45-46.

16 ראו: B. Schwartz "A Meditation on 'Bartleby'" 22 *Osgoode Hall L. J.* (1984) 441, 449-450.

שונות לטקסט אחד, מבלי שאותו טקסט, הוא כשלעצמו, יכפה עלינו בהכרח פירושו אחד בלבד כטוב יותר מפירושים אחרים¹⁷.

יסוד נוסף שניתן למצוא במודל כתיבה היצר מגוון רחב של פרשנויות שונות, הוא יסוד העל-זמניות והאוניברסליות. היסוד האוניברסלי והעל-זמני שב"בארטלבי הכתבן" בולט במיוחד בזירת ההתרחשות המוזרה שנבחרה על ידי מלוויל: לבניין בו שוכנת לשכתו של הפרקליט אין מספר, ולרחוב בו מצוי בניין זה אין שם. הפרקליט מספק לנו כתובת בלתי ממוקדת לחלוטין: "לשכתי שכנה בקומה השנייה בבניין מס' -- בוול סטריט"¹⁸. האמירה "משרדי ממוקם בוול סטריט" רק מצלצלת כמען ברור (שכן בשפה האנגלית שמו של רובע העסקים של ניו-יורק כולל בתוכו את התיבה "רחוב"), אך היא אינה כוזב הלכה למעשה. משרד עורכי דין הממוקם בכתובת שכזו אינו יכול לתפקד. כל מכתב שיישלח אליו לא יגיע לייעדו, ותחת זאת הוא עלול למצוא את דרכו ל"משרד למכתבים ללא גואל" (Dead Letter Office) – אותו משרד השייך לעברו המסתורי של בארטלבי. יתרה מכך, אף שהפרקליט פורט בפנינו הקרמה מפורטת על עיסוקיו ולשכתו, איננו יודעים כלל מהו שמו.

ההתרחשות שמתוארת לנו בסיפור "בארטלבי הכתבן" יכולה אפוא לקרות בכל מקום, בכל כתובת ובכל זמן – גם במשרדנו ובחיינו שלנו¹⁹. לא בארטלבי, לא הפרקליט-המספר ואף לא משרדו ההייררכי של הפרקליט עומדים במרכזה של היצירה, כי אם בני דמותם של בארטלבי ושל הפרקליט, ומה שמשרדו של הפרקליט עשוי לסמל. עיקרה של היצירה, אם כך, אינו דווקא בפרטים, בכתובות בדמויות או בשמותיהן, אלא יותר בתמה, בנושא שהיצירה מעלה לדין. השאלה היא, כמובן, מהו אותו נושא? כפי שכבר הטעמתי, קשה לחלץ מהיצירה נושא עיקרי אחד ומרכזי דווקא. מן הצד השני, בלתי אפשרי כמעט לנסות ולהתיימר להקיף את מכלול ההקשרים האפשריים שניתן לחלץ מהיצירה, בהיותה כוזב המעוררת פולורליזם פרשני

17 *Ibid, ibid*, זהו אולי אחד ההבדלים העיקריים בין טקסט ספרותי, שאינו מחייב פרשנות אוטוריטטיבית יחידה וחד-משמעית, ובין טקסט משפטי, הדרוש בדרך כלל הכרעה שיפוטית מקום שהוא טובל מספר פרשנויות, כאשר להכרעה זו מתלווה מעצם טבעה גם אופי כופה. לייחודה של ההרמנויטיקה המשפטית כהרמנויטיקה כופה, ראו א' ברק פרשנות במשפט (תשנ"ב, כרך א': תורת הפרשנות הכללית) 79.

18 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 14.

19 יסוד העל-זמניות מאפיין יצירות ספרותיות נוספות העוסקות במשפט. כך למשל, ב-"Crainquebille", סיפור קצר מאת הסופר הצרפתי אנטול פרנס, מתרחשת העלילה ביום 20 באוקטובר של שנה בלתי ידועה. הסיפור, שמוזכר במובנים מסוימים את המלנכוליות המלווה את בארטלבי, עוסק בהרשעתו של אדם חף מפשע בהעלבת שוטר. משמאבד המורשע את פרנסתו בעקבות הרשעה זו, ומגיע לפת לחם, מנסה הוא לבצע (הפעם באמת) את "הפשע" שלא ביצע קודם, במטרה להיכנס לבית הכלא ולא לרעוב למוות כרהובות. אך לשווא. הפעם אין השוטר מתייחס אליו כלל. לניתוח היצירה ראו: J.D. Redwood "The Conspiracy of Law and the State in Anatole France's 'Crainquebille'; or Law and Literature Comes of Age" *24 Loyola University L. J.* (1993) 179.

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

נרחב. מכיוון שאני סבור כי המשפט נוכח ביצירה באופן דומיננטי למדי, מאמר זה יתמקד אפוא אך במספר הקשרים אפשריים, אם כי כמובן בלתי מחייבים, המבקשים לקשור בין הסיפור לבין המשפט.

ה. על נורמטיביות, התנגדות פסיבית וידידות: קיקרו, אפיקורוס ודרידה

למרות המשמעויות הרבות שנקשרו לתופעת המשפט לאורך ההיסטוריה שלה, נראה שהמשפט עדיין מזוהה בעיקרו, באופן כזה או אחר, עם מושג הנורמטיביות. התנהגותו המוזרה של בארטלבי מעמידה בפני הפרקליט – ובעצם, בפני “המשפט” המתגלם בו – אתגר של ממש בהקשר זה. ואכן, לכל אורך הסיפור ניכר על הפרקליט שהוא נקרע בין חימתו העולה וגואה כלפי העובד הסרבן ובין הצורה הפסיבית ומעוררת הרחמים שבה מעדיף בארטלבי הבודד שלא לבצע את הוראותיו. באופן חד יותר, הפרקליט נקרע בין תבניות ההיגיון, השכל, החשיבה הרציונלית וההתנהגות הנורמטיבית שלאורן גדל וחונך (המחייבות כולן ציות של הכפופים למרות והטלת סנקציה על אלו מביניהם המסרבים לעשות כן), לבין רגשי הכאב והרחמים הנכמרים בו נוכח מוזרותו ומסכנותו של בארטלבי הנגלות לפניו. הקונפליקט הידוע שבין צו ההיגיון (או הנורמטיביות והרציונליות) ובין צו המצפון והרגש²⁰ כובש את מקומו ביצירה כבר מהפעם הראשונה בה מעדיף בארטלבי שלא לעשות את אשר מורה לו הפרקליט. לאחר שהתעשת במעט מסירובו של בארטלבי, חולק הפרקליט עם קוראיו את מחשבותיו אודות התנהגותו הבלתי נורמטיבית, אף כי השקטה, של בארטלבי:

“נעצתי בו מבט תקיף. פניו הכחוסים היו רגועים; עינו האפורה עמומה ושלווה. אף לא קמט התרגשות אחד עלה בו. אילו לפחות היו במנהגו כעס, קוצר רוח או חוצפה; במילים אחרות, אילו היה בו איזה דבר אנושי רגיל, בלי ספק הייתי משלח אותו בכעס ממשרדי. אולם כפי שקרה הדבר, הייתי מבכר להשליך החוצה תחילה את פרוטומת הגבס הלכנה של קיקרו שבחדרי”²¹.

גם אם מלוויל לא התכוון לכך באופן מודע, דומה בעיני כי הקישור שנעשה כאן בין סצינת הסירוב הראשונה ובין הנואם הגדול ואיש הפילוסופיה הרומאי קיקרו, אינו מקרי. מבטו של קיקרו – איש ההיגיון והשכל – אינו מפסיק ללוות את היצירה, והוא טבוע למעשה במבטו של המספר-הפרקליט עצמו. ההתנגדות של בארטלבי והפסיביות המאפיינת התנגדות זו, מהוות מעין “שבירת לוחות” עבור הפרקליט. הן

20 מושג ההיגיון, ובוודאי מושג הנורמטיביות, עשויים במקרים רבים לחפוף עם המשפט. המפגש הריכוזי והנוקשה שבין צו-המשפט (יהא זה משפט האדם או משפט האל), כהיגיון חברתי שיש לציית לו, ובין צו-המצפון, הנו כידוע תמה עתיקת-יומן. תמה זו מומחשת, למשל, במחזהו הידוע של סופוקלס, “אנטיגונה”.
21 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 20.

קוראות תיגר על עולם המושגים השכלתני שלו, המושגת כולו על אותו רעיון של היגיון, רציונליות וסדר חברתי ועל חובת הציות של הכפופים למרות. התנהגותו של בארטלבי כה בלתי מתיישבת עם דפוסי מחשבה מתוכנתים ורציונליים אל²² עד שהיא מעוררת בפרקליט את הרצון להשליך את פסלו של קיקרו החוצה (ואולי אף לשברו) בטרם ישליך את בארטלבי מעליו.

אפשר בהחלט לומר, שהאינסטינקט הפסיכולוגי הראשוני של הפרקליט הוא נכון. משהו בתוכו כאילו אומר לו שדבר-מה בעל משמעות קורה לבארטלבי; שכדי להבין את בארטלבי יש להשתחרר מהמוסכמות החברתיות הרציונליות המלוות את האדם המערבי (ובמיוחד את איש הוול-סטריט) כמעט מלידה, ו"להשליכן החוצה". עליו להשיל מעצמו את משקולת החשיבה הקונפורמיסטית, את דפוסי המחשבה הרגילים הדורשים ציות מהכפופים, והרואים ציות זה כחלק מסדר חברתי הכרחי בלעדיו-אין. בעזרת פסלו של קיקרו המסמל את קונבנציות ההתנהגות המעוגנות בחשיבה המבוססת לא סתם על היגיון כי אם על היגיון של עשייה, כפיפות וציות, ובעיקר התנהגות רציונלית-נורמטיבית, מגדיר אפוא המספר את בארטלבי כ"אחר", ובאותה עת ממש גם מוצא ניצן ראשון של תקשורת אמיתית עם בארטלבי: כדי להבין את קוד ההתנהגות של בארטלבי יש להינתק תחילה מן החשיבה ההגיונית שקיקרו מגלמה.

אך שתיקותיו של בארטלבי כמו גם העדפותיו השליליות, וזעקות לקבלה טוטלית, שאותה אין הפרקליט יכול לספק לו, עם כל רצונו הטוב. דרישתו האילמת של בארטלבי שניחו לו מזכירה מבחינה זו התמכרות אפיקוראית להנאה שבהיעדר הפרעה (או "ההנאה שבמנוחה"). אסביר את הדברים: באופן פשוטי, על פי האסכולה האפיקוראית, תכלית הטוב היא ההנאה, וזו מחולקת על ידי הפילוסופים האפיקוראים לשני סוגים: "ההנאה שבתנועה" – שהיא הנאה פעילה המושגת למשל באכילה ובשתייה; ו"ההנאה שבמנוחה" – שהיא הנאה ממצבם המאוזן של הגוף והנפש, כאשר הן הגוף והן הנפש נמצאים בחוסר כל הפרעה ואיום מבחוץ ומבפנים²³. הכמיהה להיעדר הפרעה (קרי "להנאה שבמנוחה"), אף אם אין מתלוות אליה אותן חיוניות וחדווה הקשורות ב"הנאה" בדרך כלל, מתיישבת יפה עם התנהגותו של בארטלבי, המעדיף לא לעשות דבר.

אל מול הקוטב "האפיקוראי" שבסיפור (המשתקף כאמור בבארטלבי) עומד כפי שנרמז כבר הקוטב של קיקרו, המתגלם בפרקליט ובעקפיץ גם במשפט, שהפרקליט נמנה על סוכניו. קיקרו, שעסק אף הוא בתכליות הטוב, העלה על נס דווקא את

22 Posner, *supra* note 1, at p. 47, משווה את בארטלבי למרטו – גיבורו של קאמי בספרו "הזר" – וטוען בהקשר זה, כי שניהם מסרבים לקחת חלק במערכת הנורמטיבית בחברה שבה כל אחד מהם חי. לדין משפט-ספרותי ביצירה "הזר" לקאמי, ראו בן-נפתלי (תשנ"ה), לעיל הערה 2, בע' 314.

23 ראו בהקדמה מאת פרופ' י' גלוקר לספרו של מ' ט' קיקרו על תכליות הטוב והרע (תשנ"ז) 31 (תורגם על ידי א' קציר).

החשיבה (תחת ההנאה) ואת העשייה (במקום ההיעזבות במנוחה). בשיח אפולוגטי שניהל עם האפיקוראים הסביר קיקרו, שישנם דברים אשר חרף ההנאה שהם עשויים לגרום, בכל זאת בני האדם יימנעו מעשייתם. מכאן גוזר קיקרו את המסקנה, כי קיים משהו מעבר לעקרון ההנאה, שהוא הטוב העליון, וכוונתו היא למחשבה ולעשייה, שהן למעשה ההפך הגמור ממה שבארטלבי מייצג (לאחר שהניח את העט):

”הם לא הבינו כי כשם שהסוס נולד למרוצים, השור לחרישה, הכלב לציד, כך נועד האדם מטבע ברייתו לשתי פעילויות, כדברי אריסטו, לחשיבה ולעשייה, והוא מעין אל בן-תמותה; אך, בניגוד לדעה זו, הם קבעו שהיצור האלוהי הזה נוצר כבהמה כלשהי, אטומת שכל ועצלה, למטרת אכילה ולהנאת הרבייה – והרי אין משהו יותר מופרך בעיני, מן הרעיון הזה”²⁴.

שני הקטבים עליהם עמדתי לעיל הם, אם כן, ברורים: בעוד בארטלבי כמה להנאה שבמנוחה ולהיעדר הפרעה, מצפה הפרקליט (ודרכו גם המשפט) מבארטלבי לעשייה, לחשיבה הגיונית ורציונלית ולציות לכללי הסדר החברתי המקובל²⁵, וכאשר ציפיה זו נכזבת, אף מהרהר הפרקליט בסנקציה המשפטית חסרת הפשרות המתבקשת כביכול בנסיבות אלו – פיטורין.

הגם שהתנגדותו הפסיבית של בארטלבי מנפצת לרסיסים את כל מה שיכול קיקרו לסמל, פסלו של קיקרו נשאר עומד ויציב במשרדו של הפרקליט ואיננו מושלך ממנו החוצה. הקריאה להתנהגות “הגיונית” נקשרת שוב בפסל, כאשר פונה הפרקליט לבארטלבי ומנסה לדוכבו לספר קצת על עצמו. בארטלבי מסרב לענות לו. תחת זאת הוא מיישיר מבטו לפסלו של קיקרו שנגלה אותה עת מאחורי הפרקליט מעל ראשו, כאילו היה זה קיקרו עצמו שפנה אליו בשאלה וקרא לו להיות הגיוני:

”האם תאמר לי, בארטלבי, היכן נולדת?”

הייתי מעדיף שלא.

האם תאמר לי משהו על עצמך?”

הייתי מעדיף שלא.

אבל איזו התנגדות הגיונית יכולה להיות לך לדבר איתי? אני רוחש לך ידידות.

24 שם, בע' 96.

25 באחד מסירוביו של בארטלבי אומר לו הפרקליט: “אם כן, מני וגומר עמך לא להיענות לבקשתי, בקשה העולה בקנה אחד עם הנוהג הרגיל והשכל הישר?”. מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 22. הטיעון הזה מזכיר במקצת את דבריו של המלך בסיפור “הנסיך הקטן”: “יש לי הזכות לדרוש שיצייתו לי מפני שהפקודות שלי מתקבלות-על-הדעת”. ראו א' דה סנט-אכזיפרי הנסיך הקטן (1996) 34 (תורגם על ידי א' המרמן).

הוא לא הביט בי בדברו, אלא תקע את מבטו בפרוטומת קיקרו, שבשעה שישבתי היתה בדיוק מאחורי, כשישה אינצ'ים מעל ראשי"²⁶.

כפי שניתן לראות היטב, בצד הקריאה העקרה להתנהגות הגיונית, עולה מפנייתו האמורה של הפרקליט לבארטלבי טיעון נוסף שמגייס הפרקליט במטרה לשכנע את בארטלבי לשתף עמו פעולה. זהו טיעון הידידות. גם בהקשר זה מהדהדת בעקיפין דמותו של אפיקורס, שכן מושג הידידות היה אחד המושגים המרכזיים במשנתו. נראה שאפיקורס הוקיר מאוד את הידידות וראה בה, בצד העיסוק בפילוסופיה, את אחת ההנאות הגדולות ביותר²⁷. הוגה דעות אחר, בן ימינו, שאף אותו העסיקו מושגים הקשורים בערך הידידות, כגון מושג "הכנסת האורחים" (hospitality) ומושג ה"ידידות" (friendship) כמובנה המוחלט, הבלתי תלוי, הנו הפילוסוף הצרפתי ז'אק דרידה הטוען, כי הכנסת האורחים האותנטית ביותר אינה מתבטאת בקבלתו של אורח רצוי ומוכר שהוזמן מראש לפי בחירת המזמין, אלא דווקא זו המתרחשת (אם מתרחשת) שעה שזר שלא הוזמן כלל מתדפק על דלת ביתו של "המארח" וחורר לפרטיותו באורח בלתי צפוי²⁸.

האם ה"ידידות" ו"הכנסת האורחים" שמציע הפרקליט לבארטלבי היא מאותו סוג אותנטי עליו דיברו (בהקשרים ובהדגשים שונים אמנם) אפיקורס ודרידה, ושאליה (אולי) כמה בארטלבי? דומה שלפחות במבחנו האידיאלי של דרידה לא עמד הפרקליט, לפחות לא עד הסוף. אף שאין מי שיטיל ספק בכנות ניסיונותיו ללכת לקראתו של בארטלבי, ובכך שהפרקליט עשה אף הרבה מעבר למה שהיה עושה בנסיבות דומות כל מעסיק אחר, דומה שה"ידידות" כלפי בארטלבי עליה מכריז הפרקליט אינה – ואולי גם איננה יכולה להיות – חסרת גבולות. יותר מאשר היא כוונה לבארטלבי, היא כוונה פנימה למצפונו של הפרקליט, אשר ייסר אותו במידה הולכת

26 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 30. קיקרו מתואר בסצינה זו כהמשך ורטיקלי ישיר לראשו של הפרקליט. מעניין לציין שהפרקליט עצמו מדגיש שבארטלבי מסתכל על פסלו של קיקרו, למרות שהפסל נמצא באותה סיטואציה מעל ראשו של הפרקליט, ואין הפרקליט יכול לדעת בוודאות שבארטלבי מביט דווקא בפסל ולא בחפצים אחרים המצויים מעל ראשו של הפרקליט. פרט זה בסצינה, שהוא טכני כביכול, אף הוא מלמד על ההקבלה בין שתי הדמויות – הפרקליט וקיקרו, וברובד העמוק יותר, על ההקבלה האפשרית בין המשפט לבין ההיגיון הנורמטיבי.

27 ראו גלוקר (בהקדמה לספרו של קיקרו על הכליות הטוב והרע), לעיל הערה 23, בע' 31; כמו כן ראו א' קציר תולדות התקופה ההלניסטית יחידות 9-10 (תשנ"א, האוניברסיטה הפתוחה) 42.

28 עמדתו של דרידה בעניין זה בוטאה בהרצאה שנשא במשכן לאמנויות הבמה בתל-אביב בתחילת שנת 1998. לדיון מעניין בעיסוקו המורכב של דרידה במושג הידידות, כפי שהוא בא לביטוי בכתיבו השונים, ראו מ' בן-נפתלי כרוניקה של פרידה – על אהבתה הנכזבת של הדקונסטרוקציה (תש"ס) 97-131 (הפרק שכותרתו "מאהבה מוחלטת לפוליטיקה של הידידות"). לדיון במושג "הכנסת-האורחים" במשנתו של דרידה ראו ג' עפרת דרידה היהודי – על יהדות כפצע ועל הגותו של ז'אק דרידה (תשנ"ח) 242-246; ג' עפרת "קץ הקץ", הקדמה לספרו של ס' סים דרידה וקץ ההיסטוריה (2002) (תורגם על ידי א' בוכר) 7-14; וכן: *Of Hospitality: Anne Dufourmantelle Invites Jacques Derrida to Respond* (Stanford, 2000).

וגוברת. גם אם הפרקליט רכש לבארטלבי חיבה יתרה בהשוואה ליתור כתבניו (עובדה היא, שהוא נפטר ממנו רק בשלב מאוחר, וגם זאת בדרך של העתקת מיקום המשרד ולא בגירושו בכוח של בארטלבי), עדיין בסופו של חשבון אין לשכוח כי הפרקליט נטש את בארטלבי ולא "הלך עימו עד הסוף"²⁹. הפרקליט הלך אפוא עם בארטלבי כבדת דרך ארוכה ואף אבירית, אך חלקית, ובמקרה של בארטלבי סימנה הנטישה של הפרקליט את תחילתה של דרך ייסורים אלימה שבסופה הופרד בארטלבי מהחברה, נכלא ומת. היצר האלים הראשוני שהתנהגותו הבלתי נורמטיבית של בארטלבי עוררה (למשל, רצונו של הפרקליט "להשליך החוצה") לא מומש אמנם על ידי הפרקליט עצמו, אך הוא בא בסוף לכלל הגשמה אכזרית על ידי מכות האכיפה והמשפט (המקימה עילת מאסר בגין שוטטות), מיד לאחר שהפרקליט "הרים ידיים".

יוצא, שמשני הטעמים שבעזרתם ביקש הפרקליט לשכנע את בארטלבי לשתף עמו פעולה נשמט נימוק הידידות (במובנה האוטנטי) ונותר הנימוק בדבר ההיגיון הנורמטיבי: גם שעה שהעלה הפרקליט את נימוק הידידות כצידוק לשיתוף פעולה, התכוון הוא לידידות בגבולות ההיגיון של שוק העבודה. אלא שטיעון ההיגיון-הנורמטיבי זר לבארטלבי, ואילו אתיקת ההנאה שבמנוחה (היעדר כל הפרעה), זרה לפרקליט.

חזרנו אפוא לדיכוטומיה שבין צו ההיגיון לבין הרצון לקבלה טוטלית ולהיעדר הפרעה. מבחינה זו משמשים קיקרו ואפיקורס כשני קטבים שלאורם ניתן להציע את הפירוש הבא ליצירה: ניתן לקרוא את הסיפור "בארטלבי הכתבן" כיצירה העוסקת במתח המתמיד הקיים בחברה בין הדרישה לפעולה נורמטיבית, על פי כללי ההיגיון, המחשבה הרציונלית והסדר החברתי המקובלים – עניינים המיוחסים ברגיל למשפט – מזה, לבין המאוזניים הפרטיים להיזרקות, היעזבות והיעדר כל הפרעה – המיוחסים בדרך כלל ל"היעדר משפט" – מזה. מתח זה אכן אינו זר לממלכת המשפט כמערכת של כללים הבאים לכפות דפוסי התנהגות. הוא קיים ומוחשי בכל חברה ומשטר המתמיימים לפעול לפי ב"בארטלבי הכתבן", והוא קיים ומוחשי בכל חברה ומשטר המתמיימים לפעול לפי כללים משפטיים. משרדו של הפרקליט ב"בארטלבי הכתבן" אינו אלא מיקרוקוסמוס מרתק של משטר חברתי נורמטיבי, קרי המשפט, שבארטלבי מבקש להעמיד עצמו מחוץ לגדרותיו.

ומה על הידידות? האם אין לה כל מקום בעולם שכזה? לפי הפרשנות האמורה דומה שבמקום של משטר וסדר, היינו במקום בו שולט המשפט, חלקה של הידידות מוגבל למדי. באותו רגע שבו מתחילה ההכרעה המשפטית מתמצה הידידות ובה בעת גם מתפוגגת לאוויר. ואמנם, בתיאור שהוא אירוני עד כדי כאב, רגע השיא ביחסו של הפרקליט אל בארטלבי – אותו רגע בו נוצר לראשונה מגע פיזי ביניהם כאשר

29 אמת אמנם, כי לאחר שהזעק על ידי בעל הבית החדש לשכנע את בארטלבי לעזוב את המקום, הציע הפרקליט לבארטלבי לבוא לביתו ולהישאר שם עד שיחליט על סידור חלופי. אולם הצעתו זו באה באיחור. בארטלבי העדיף בשלב זה שלא לעשות כל שינוי.

הפרקליט קרב אל בארטלבי ונוגע בכתפו – הוא גם הרגע בו מודיע הפרקליט לבארטלבי כי עליו לעזוב.³⁰

1. ההעתקה, השעתוק והאידיאולוגיה: ארכיטקטורה של ריבוד חברתי

בארטלבי הוא כתבן. עליו להעתיק מסמכים משפטיים במספר עותקים, ולעתים גם להשוות בין ההעתקים למקור. אף אם אין הדבר בולט לעין במבט ראשון, תפקידו של בארטלבי הוא אינסטרומנטלי בעיקרו: כתיבת המסמכים המשפטיים והעתקתם מבשילה לבסוף לנייר מסוג אחר לגמרי: כסף רב אותו מקבל הפרקליט כשכר טרחה בגין פעולותיו המשפטיות עבור לקוחותיו.³¹ נייר ההעתקה הלכן משנה, אם כן, את צבעו והופך – בעזרתם האדיבה של כתבנים כמו בארטלבי, טרקי וניפרס – לנייר ירוק של דולרים. מבחינה זו אין שוני רב בין לבלרי המשפטנים ובין האלכימיאים. לאלו כמו לאלו היכולת המופלאה להפוך דבר-מה חסר ערך לכוזה בעל ערך רב. אך אליה וקוץ בה: לבלרי המשפטנים אינם זוכים לראות את הניירות הירוקים פרי מלאכתם המסתורית, והם נשארים לילות כימים בוהים ומעתיקים מעתיקים ובוהים בניירות הלבנים ובדיו ההעתקה השחורה המשמשת אותם במלאכתם. למעשה, בהעתיקים יומם ולילה אין הבלברים מעתיקים אלא את מעמדם שלהם עצמם. בניגוד לניירת, שעוברת אגב פעולת ההעתקה מטמורפוזה והופכת בסופו של יום לכסף, מעמדם של הכתבנים עומד בעינו ולעולם לא ישתנה.

ואכן, היצירה סובלת גם פרשנות מרקסיסטית, שלפיה פעולת ההעתקה הרוטינית הבלתי סופית בה מצווה בארטלבי אינה מתמצה רק בהעתקה פיזית של ניירת, אלא היא נושאת משמעויות עמוקות הרבה יותר. תהליך ההעתקה הנו גם תהליך השעתוק המעמדי, שטרקי, ניפרס ובארטלבי (לפחות בתחילת הסיפור) לוקחים בו חלק, אולי מבלי משים.³²

30 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 33.

31 התופעה של הפיכת מסמכים לכסף (או הפיכתם לשווים יותר) אגב תנועתם, קיימת, להבדיל, בדיני שטרות. מסמך סחיר עשוי להפוך בעצם סיחורו והעברתו לידו צד שלישי לבעל כוח רב יותר משהיה לו עובר לסחירותו (בטרמינולוגיה השטרית קרוי עיקרון זה בשם "עקרן הטהירות"). זוהי גם, למעשה, הדוקטרינה העומדת ביסודה של תקנת השוק. אגב, גם כאן התנועה וההעתקה (במשמעות של העברה) הן שיוצרות את השינוי. היעדר תזוזה, קיפאון, מנוחה – כל אלו לא יצרו דבר.

32 מוטיב ההעתקה שבסיפור זכה לפרשנויות שונות. 16 *Schwartz, supra note*, סוקר במאמרו פרשנות אוטוביוגרפית שהוצעה לסיפור "בארטלבי הכתבן", לפיה אלמנט ההעתקה שביצירה אינו אלא ביקורת עצמית של מלוויל על התקופה המוקדמת יותר בקריירת הכתיבה שלו, במהלכה עסק בכתיבת ספרות הרפתקאות קלה ולא יצר דבר-מה מקורי; שוורץ, לעומת זאת, אמנם אינו מתעלם מהאופי האוטוביוגרפי שניתן להציע למוטיב ההעתקה ביצירה, אולם הוא מעדיף לראות את סיפורו של בארטלבי כסיפור על כשלון בני האדם "להגיע" רגשית אחד לרעהו, ועל ריחוקם של סוכני המשפט מהיסוד האנושי שבחיי המציאות, המתבטא בין השאר בעיסוקם המתמיד במסמכים. עם זאת, בעקבות מגעו של הפרקליט עם בארטלבי, גורס שוורץ, עבר

קריאה מרקסיסטית-קלאסית של היצירה – שביסודה החיפוש אחר קנוניה אפלה מצד מייצגי העולם הקפיטליסטי – עשויה לזהות בסיפורו של מלוויל ביקורת סוציולוגית נוקבת על תהליך השעתוק הכלכלי של בעלי ההון תוך ניצול כוח העבודה הזול למטרה זו³³. הרעיון המרקסיסטי אותו ניתן לכנות "קמרה אוסקורה" (camera obscura)³⁴ מקבל בהקשר של בארטלבי משמעות מעניינת, וגם כואבת: מהתנהגותו של בארטלבי עולה, כי הוא סבור באופן סובייקטיבי שעומדת לו הזכות לבחור באופן חופשי אם לעבוד (כמו טרקי וניפרס) אם לאו. אחרי הכול, המשפט "הייתי מעדיף שלא" הרי מבטא בחירה שכזו הלכה למעשה. המציאות האובייקטיבית, לעומת זאת, הפוכה לגמרי לדימוי הסובייקטיבי המדריך לכאורה את התנהגותו של בארטלבי, והיא מדגישה, לפי קריאה זו של היצירה, את כוחה של התודעה הכוזבת. בארטלבי חווה על בשרו את האמת המרה של גורלו כעובד: אין לו בעצם כל זכות בחירה או העדפה, שכן מי שאינו עובד, למעשה אינו קיים.

דוגמה יפה למתח שבין התודעה המכווננת ובין המציאות המהופכת לה, הוא משרדו של הפרקליט, המשופע בחלונות המשקיפים החוצה. לכאורה, לשכת הפרקליט אינה אלא "חלון הזדמנויות" אחד גדול. היא מקנה לבארטלבי ולשכמותו את התחושה שאפשר להשקיף דרכה החוצה ואף להשתחרר ממנה, לצאת מדל"ת

33 הפרקליט טרנספורמציה חיובית ביחסו לסבל האנושי. לביקורת על גישתו של שוררן ראו: N.M. Greenfield "Plus 'il' change, plus 'il' reste le meme": *Bartleby's Lawyer and The Common Law*" 24 *Osgoode Hall L. J.* (1986) 635
במהלך היצירה ניתן למצוא מספר עדויות המחזקות טענה זו: כבר בתחילה מעיד הפרקליט על עצמו, כי על אף שרעדו לא הייתה נוחה מאופיים התוסס של כתביו טרקי וניפרס ומחסורונותיהם האחרים, השאירם במשרתם מפני שהפיק מהם תועלת בהיותם עובדים מועילים ביותר (ודוק: לא מפאת הידידות הפורמלית שרכש להם): מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 15 (בנוגע לטרקי) ובע' 17 (בנוגע לניפרס); אף על בארטלבי – שעה שסרב עדיין רק למעט מדרישותיו של הפרקליט – מדבר הפרקליט ברטוריקה של "נכס יקר" (ובשפת המקור כ"רכישה בעלת-ערך": "valuable acquisition"): שם, בע' 26; עדויות נוספות הן אי-שביעות הרצון המתמדת שהפגין ניפרס כאשר לגובה שולחן העבודה שלו ולהתאמתו ביחס לגובה הכסא, המבטאת תנאי העסקה בלתי תקינים: שם, בע' 16; וכן חששו של הפרקליט כי מרוב העתקה נפגע כושר הראייה של בארטלבי ואפשר וזו הסיבה להעדפתו שלא להעתיק עוד: שם, בע' 32.

34 הכוונה לצורה שבה בעלי ההון יוצרים בקרב המעמד הנמוך יותר הבניה של אידאולוגיה מתעתעת, הפוכה למציאות החומרית כפי שהיא הלכה למעשה, המנטרלת את המעמד הנמוך מן היכולת להעריך נכוחה את מצבו. למעשה, ומבלי להיכנס כאן לדיקויות, המדובר ביצירת תודעה כוזבת. השוו: M. Barret *The Politics of Truth: From Marx to Foucault* (Cambridge, 1991) 4-5. ביטוי ספרותי מקורי וקולע לכך – המייחס למשפט כוח שכזה – מצאתי דרך מקרה ברומן מאת א' מלמד בית-ספר לבאלט (תשנ"ב) 151: "'המשפט', אמר [פאבר, אחת הדמויות כשהוא מסביר מדוע פרש מלימודי המשפטים] למורגנטאו, 'אינו אלא אחיזת עיניים מתרחמת שנועדה לשמור את צרכניו האמיתיים, לא אני ואתה, אלא האיש הקטן ברחוב, במצב תמידי של נימונם אינטלקטואלי, בנחיתות עצומה כלפי יודעי השפה ומפעילי-המילים וכבוד השופטים. וחוץ מזה, המשפט הוא סדרה של אקטים פוליטיים מוכתבים מלמעלה, שיש לשנותם באמצעים פוליטיים. וחוץ מזה המערכת מסואבת'".

אמותיה לעבר ה"נוף" שמבחוץ. למעשה, ה"נוף" שניבט מחלונות הלשכה אינו אלא קירות אטומים מתים, שחורים ולבנים – מקטע חלקי מתוך שרשרת מתעתעת ואינסופית של בטון יצוק, נוקשה וחסר תקווה, שוול-סטריט ("רהוב הקירות") משופע בו. הנה כי כן, אין בוול-סטריט אלא בשורה מדומה לבארטלבי, "שבמשך פרקי זמן ארוכים היה עומד בחלונו החיזור שמאחורי המחיצה ומביט החוצה, על קיר הלבנים המת"³⁵. התודעה העצמית של בארטלבי היא אפוא השתקפות מהופכת של עולם חומרי אכזר, עולם של שליטה וכוח, עולם שיש מי שנהנה ממנו ויש מי שיוצא ממנו מופסד.

ובכל זאת, אחרי הכול, שלא כמו טרקי וניפרס, בארטלבי לפחות מנסה לשבור את המשוואה המעמדית. פרישותו של בארטלבי מתהליך ההעתקה מאיימת לקטוע את שרשרת השעתוק המעמדי ולחשוף את התהליך הכרוך בהבניית אידאולוגיית הכוזב בקרב העובדים במשרד, ואולי בקרב העובדים בכלל³⁶. העדפתו של בארטלבי שלא להשוות טקסטים, בתחילה, ובהמשך שלא להעתיק ושלא לעשות כל עבודה, קטנה כגדולה, מציבה סכנה קיומית על המשך קיומו של המעמד השליט. היא מאיימת לקטוע את פס הייצור האלכימאי ההופך נייר לבן לנייר ירוק, ועמו גם את שרשרת השעתוק הריבוני, שהתנהלה לה על מי מנוחות עד לבואו של בארטלבי למשרד.

אלא שפרשנות מרקסיסטית-קלאסית ליצירה מתעלמת מן ההתפתחויות שחלו בביקורת המרקסיסטית, אשר לא קפאה על שמריה והשתכללה. בעוד שמשנתו של מרקס עוסקת בדטרמיניזם כלכלי ובדיכויטומיה המעמדית שבין בעלי ההון ומעמד הפועלים דווקא, הרי שעל פי הביקורת הפוסט-מרקסיסטית, ריבוד אינו רק פונקציה של שליטה דיפרנציאלית על אמצעי הייצור, והוא עשוי להתבטא במאבקים הניטישים על משאבים אחרים מאשר אלו הכלכליים. בהקשר הרלוונטי לענייננו, עשויה קריאה פוסט-מרקסיסטית של היצירה להתרכז בריבוד שבין בעלי מקצועות חופשיים ומנהלים, המחזיקים (בצד ההון הכספי או במקומו) ב"הון" מסוג חדש הנקרא ידע, ובין העובדים הכפופים להם, שאינם פרולטריון במובן הקלאסי אלא פקיד משרד

35 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 28. לתיאור חלונות המשרד והקירות הנשקפים מהם ראו שם, בע' 14.
 36 רובין ווסט מבקרת בהקשר זה את גישתו של ברוק תומאס, המבקש לראות בבארטלבי כמייצג של מעמד פועלי התעשייה המנוצלים. אף שמדובר כאן במשרה פקידותית-משרדית שאינה דורשת כוח פיזי, טוענת ווסט, עדיין המדובר בעבודה סיועית, מאומצת ומנותונת, אשר עלולה להטריף דעתו של העוסק בה, לעקם את נפשו ואף לפגוע במאור עיניו. על פי ווסט, אם כבר מדובר ביצירה זו ביחסי העבודה, כי אז יש לראות בפקיד משרד כמו בארטלבי עצמו את אוכלוסיית הנפגעים ואין כל צורך לראות בבארטלבי כמייצג של אוכלוסיית נפגעים אחרת שאין הוא נמנה עמה. ראו: R. West "Invisible Victims: Herman Melville's *Bartleby the Scrivener* and Susan Glaspell's *Jury of Her Peers*" *Caring for Justice* (New-York, 1997) 218 (אותו מאמר פורסם גם ב: *8 Cardozo Studies in Law and Literature* (1996)).

שכירים כמו בארטלבי³⁷. הדגש אינו עוד על תבנית חברתית של מעמדות בהכרח, אלא על יחסי הכוח החברתיים ועל מכניזמים של אידאולוגיה ושליטה בכלל. המאבק על כוח בחברה, לפי גישה זו, אינו מתנהל רק על טובות הנאה חומריות ("הון כלכלי"), אלא גם על טובות הנאה סמליות ("הון סימבולי") ועל מונופולין השליטה באחר. השליטה על "השערים", למשל, כחלק ממנגנון ריבוני משומן של "הדרה" או "הוצאה" ("exclusion")³⁸, מהווה דוגמה יפה לכך: ארכיטקטורת המשרד של הפרקליט מחולקת לשתי ממלכות מופרדות זו מזו, האחת של הפרקליט והשנייה של הכפופים לו:

"חייב הייתי להזכיר קודם לכן את דלתות הזכויות המתקפלות שחילקו את משרדי לשני חלקים; באחד מהם ישבו כתבני, ובשני – אני עצמי. בהתאם למצב רוחי פתחתי את הדלתות או סגרתי אותן"³⁹.

הפרקליט ב"בארטלבי הכתבן" הוא "שומר השערים" במשרדו, הפותח את הדלתות וסוגר אותן לפי מצב רוחו. הוא אינו לבד. מאחוריו ניצבת מכותת המשפט השמנה והמדושנת, העוסקת רובה ככולה בהסדרת הכניסה והיציאה בשערים – בחלקם שערים של ממש (כגון בתי מעצר או בתי כלא) ובחלקם האחר שערים רעיוניים (כגון שערי כניסה למקצועות שונים, שערים שעניינם זכאות או היעדר זכאות לזכויות משפטיות וכיוצא באלו). סוכני המשפט המופקדים על "שמירת השערים" (Gate Keeping), מחזיקים לא רק בכוח לקבוע מי ייכנס בשער ומי יישאר בחוץ, אלא גם בכוח לקבוע את שיעור הנכנסים בשער לעומת שיעור הנעזבים לאנחות⁴⁰. הם

37 לדיון מעניין בצמיחתה של הפרופסיה הניהולית ובצמיחתם של המקצועות החופשיים – המכרסמים בתפיסתו הדיכטומית של מרקס את מושג המעמד – ראו "שנהב אידאולוגיות ניהול בעידן הרציונליות" (1991) 48-53. לכך שצמיחתו של מושג "העובד השכיר" יצרה חוסר-שיוויון מסוג חדש, ראו שם, בע' 34. שנהב גם עומד על הניגוד שבין תיאור דמותו הרציונלית של המנהל לעומת דמותו הבלתי-רציונלית של העובד השכיר, שם, בע' 51, 85-88, ודברים אלו עשויים להתקשר לדיון שערכתי לעיל בפרק ה'.

38 לפרקטיקות ריבוניות של שליטה באמצעות מנגנונים של סגירות חברתית והדרה, ראו: F. Parkin *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique* (London, 1979) 44-73.

39 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 19.

40 סוגיה הממחישה זאת באופן חד למדי הנה סוגיית זכות העמידה – רהיניו הזכות להישמע בפני בית המשפט. ראו לעניין זה מאמרי: ע' דרורי "היציאה ממשעי עמק הארזים: זכות העמידה של העותר 'הנגטיבי' בבג"צ" עיוני משפט יט (תשנ"ה) 395, בפרק המבוא. על פן אחר של הבעייתיות הכרוכה בכניסה בשערי המשפט עמדה באופן קולע נ' זיו במאמרה "העני, העשיר והגשר" משפט נוסף 1 (2001) 81, 86:

"כדי ליהנות מהגנת המשפט עלינו לקבל על עצמנו, כבהינת תנאי מוקדם לכניסה בשערי, את ההגדרות הבסיסיות שבאמצעותן המשפט עצמו ממשג את 'הבעיה' איתה אנו מתמודדים. זו המכשלה הראשונה העומדת בפני קבוצות חלשות, אשר פעמים רבות אינן חוות את אירועי חייהן בהתאם להגדרות אלו הם אף עומדים בסתירה להן".

הבוררים בין אלו "החודרים" למשפט ובין אלו שהמשפט אינו נגיש עבורם⁴¹. הם גם הבוררים בין אלו שהתנהגותם נתפסת כלגיטימית בעיני המשפט ובין אלו שהתנהגותם אינה נתפסת כך. ברצותם יפתחו את השער וברצותם יסגרוהו. באמצעות השער ניתן לא רק לשלוט ב"אחר" אלא גם להגדירו.

שליטתה של מכונת המשפט מתבטאת, אם כן, בין השאר, בכוחה להכניס ולהוציא דרך שעריה מספר מצומצם ושרירותי למדי של משמעויות אפשריות שונות מתוך שלל המבעים האינסופי של מנעד ההתנהגות האנושית⁴². יתרה מכך, בזכותה יישמע ויהדהד קולם של הנשמעים – דהיינו אותם אלו שגופם, התנהגותם או רעיונותיהם "עוברים בשער"; ובעוונה יגווע וייחנק (או יושתק) קולם של האחרים – אלו הנותרים עומדים, כמו בארטלבי, דוממים מול אותו שער ממש.

אלא שקריאת היצירה במשקפי הביקורת האידאולוגית (העושה אמנם שימוש בכלי החשיבה המרקסיסטיים אך לא רק בהם)⁴³ עשויה להוביל למסקנה, כי השער או דלתות הזכוכית שבלשכת הפרקליט הם מכשיר שליטה משני בלבד. הגדרת "האחר" כמו גם השליטה בו מתבצעות בעיקר בעזרת מכשיר ריבודי אחר, ערטילאי ושקוף יותר מדלתות הזכוכית, ומוסווה בקפידה. כוונתי לשפה ולמילים, המהוות כלי הגדרה אידאולוגי פר-אקסלנס⁴⁴. למילים ולשפה – המרכיבות את השיח – נודע כוח

41 כסיפורו הקצר של פרנץ קפקא "כפתח החוק", מבקש האיש מן הכפר רשות משומר-הסף להיכנס אל החוק, אך זה מסרב להכניסו. "הלא הגישה אל החוק אמורה להיות חופשית לכל אדם ובכל עת" אומר בלבו האיש מן הכפר ומתיישב בצד הפתח על שרפרף שנתן לו השומר ומחכה ימים ושנים. ראו פ' קפקא סיפורים ופרוזה קטנה (תשנ"ג) 112 (תורגם על ידי א' כרמל). הסיפור תורגם גם על ידי א' המרמן ופורסם תחת הכותרת: פ' קפקא "לפני החוק" רופא כפרי (תשנ"א) 222. לעיון פרשני בסיפור ראו ע' אלון "פרנץ קפקא – לפני החוק, עם פירוש 'הפרעושים' מחברת שדמות 13 (2000).

42 בכך היא יוצרת את מה שמכונה "המציאות המשפטית" (או "האמת המשפטית") – כנבדל, למשל, מן האמת העובדתית-ההיסטורית או מהאמת המוסרית או הדתית. לתפיסה לפיה ידו של המשפט (קרי ידה של המציאות המשפטית) קצרה מכדי לתת מענה למכלול הפעולות האנושיות, ראו ש' אלמוג וא' בן זאב "המציאות המשפטית – על שפיטות וגבולות המשפט" מחקרי משפט יב (תשנ"ו) 369.

43 לצורך הדיון כאן, ב"ביקורת האידאולוגית" כוונתי לתמודולוגיית הניתוח של מוסדות חברתיים שבמרכזה עומדת השפה, כאחד מכלי הקיבול המובהקים לאידאולוגיה. מעצם טיבה וטבעה, מתודולוגיית ניתוח זו הנה ביקורתית, להבדיל מתורות "ניטרליות" של אידאולוגיה.

44 ראו: V.N. Volosinov *Marxism and the Philosophy of Language* (New-York, 1973) 9, המדגיש בהקשר זה את תפקידם של האמצעים הסימבוליים, ובראש ובראשונה השפה, בהעברתם של מסרים אידאולוגיים ובכינונם של אלו בתודעה. על פי גישה זו, המילה אינה רק הסמל בצורתו המובהקת, אלא היא גם סמל אשר נראה ניטרלי, דהיינו כזה אשר הופך את המסר האידאולוגי שבו לבלתי נראה. על כוחן של השפה והמילים לכסות יותר מאשר לגלות כבר עמד ח.ג. ביאליק: "הרי הדבר ברור, שהלשון לכל צרופיה אינה מכניסה אותנו כלל למחיצתם הפנימית, למהותם הגמורה של דברים, אלא אורכה, היא עצמה חוצצת בפניהם. מחוץ למחיצת הלשון, מאחורי הפרגוד שלה, רוחו של האדם המערטלת מקליפתה הרבונית, אינה אלא תוהה ותוהה תמיד". ראו י' בן-אהרון וע' אלון "גלוי וכסוי בלשון: ח.ג. ביאליק – מסכת" מחברת שדמות 8 (1997) 6-7.

אידאולוגי מאין כמותו, וככאלו הן עשויות לשמש לכינונם ולשימורם של יחסי כוח ודומינציה בחברה⁴⁵. עיקור השפה, המילים וההגדרות המילוליות השגורות מאופיין הניטרלי וה"נקי" כביכול, עשוי לחשוף את מנגנוני הדומינציה העומדים ביסוד יחסי העובד-מעביד במשרדו של הפרקליט, בפרט, וביסוד כל מערכת של משטר חברתי, בכלל. בעצם הגדרתם של הפרקליט כ"מעסיק" ובארטלבי כ"כתבן" טמונות לא רק הפררוגטיבה של הפרקליט למול חובת הציות של הכתבן, אלא גם כוחו של הפרקליט להגדיר את המציאות בממלכתו, ועמו גם כוחו להגדיר את המסר לקבל עליו מציאות זו כ"אחר". אכן, במקום שישנה שפה וישנו שיח, ישנה גם אידאולוגיה. השתלבותו של המשפט במערך המורכב של שיח ואידאולוגיה, היא טבעית ודו-כיוונית: המשפט הוא אשר הופך את המילים והשפה לבעלות כוח נורמטיבי, ואילו המילים והשפה הן אשר מנטרלות את המשפט מאופי הכוחני, השרירותי והפרגמנטלי ומשוות לו חזות מדעית-אובייקטיבית, נקייה, בלתי פוליטית, ומאליו גם לגיטימציונית.

התובנה הפרשנית שאני מבקש לחלץ בהקשר זה, היא בראייתו של הסיפור על בארטלבי כסיפור על כינונם ושעתוקם של יחסי כוח חברתיים באמצעות האידאולוגיה הטמונה בשפה, במילים, בטקסטים המשפטיים ואולי יותר מכל בעצם העתקתם הבלתי פוסקת של טקסטים אלו, שבה מצווה בארטלבי ושבה הוא מואס. ההעתקה הנה עיסוק במילים ובניירת, ממש כמו מכונת המשפט שכולה מילים וניירות, ושבה האדם קיים לעתים רק ברקע הנייר, או על הנייר, אך לא בתלת-ממד. ממש כמו בעולמו של בארטלבי, כך בעולם המשפט: בפטישיום לנייר ולדיו, בעצם המיקוד בניירת ובפעולות ההעתקה (כמו גם בחדילה ממנה), מוסט הזרקה מהמושא העיקרי של המשפט: האדם. העיסוק הבלתי פוסק בשפה ובנייר המתעד אותה מסתיר לא רק את דפוסי השליטה בחברה, אלא גם את קרבנות החברה, שהם לא פעם גם קרבנותיו של המשפט⁴⁶.

לעתים, מפליאה השפה לעשות, ובאמצעות האידאולוגיה המוצפנת בה היא מסתירה מקרבנות החברה את עובדת היותם קרבנות. שלא כמו טרקי, ניפרס וג'ינג'ר

45 למחקר מרחק המנסה להתחקות אחר טכניקות אידאולוגיות-סימבוליות של השפה, המשמשת לכינונם ולשימורם של יחסי הכוח החברתיים, ראו: J.B. Thompson *Ideology and Modern Culture – Critical Social Theory in the Era of Mass Communication* (Cambridge, 1990). 52-67. על ההבדל בין תפיסה ביקורתית של מושג האידאולוגיה ובין תפיסה "ניטרלית" של מושג זה, ראו: *Ibid.*, at pp. 5-11.

46 השור: West, *supra* note 36. ווסט טוענת, כי הסיפור על בארטלבי מזכיר לנו את עובדת קיומם של קרבנות אמיתיים – לא הירואיים – אנשים אמיתיים הסובלים פגיעה רצינית אך סמויה. קרבנות אלו הנם קרבנות סמויים, כיוון שהעול שנגרם להם מוצפן במנגנונים של לגיטימציה ורטוריקה של שלטון החוק. עם זאת, ווסט אינה פסימית. רגעים של צדקה אמיתית הבאה מבעל הכוח כלפי החלש (כמו הצדקה והמקלט שהציע הפרקליט לבארטלבי) הם אמנם רגעים נדירים אך הם מתרחשים. סיפורו של בארטלבי, על פי ווסט, אולי יותר מכל מדגיש את קיומם של רגעים שכאלו, ומלמד כי על אף שבדרך כלל אין למצוא אותם בעולם המשפט (שהוא עולם של זכויות וחובות), הרי שאין הם נדירים כל כך בעולם המציאות.

נאט, בארטלבי, כך נדמה, מודע לקרבן שהוא מקריב, והוא כאילו נאבק בו. בפלישתו למשרד והשתכנותו שם דרך קבע ניכר ניסיון להיכנס בשערים שלא בשעות המקובלות, ובכך כאילו לשבור את מנגנון ההדרה וההוצאה. פרישתו של בארטלבי מההעתקה (ואולי גם פרישתו מהעולם בכלל) היא ניסיון לפצח את הקוד ההפוך שיוצרת האידאולוגיה. אלא שהקרבן הגדול ביותר של בארטלבי בהקשר הזה הוא שהוא נכשל בכך. בארטלבי אינו יכול להגדיר את עצמו ואת גורלו בעצמו. הפרקליט, המייצג את עולם המשפט, הוא זה שמגדירו, וכאשר הוא מפסיק לעשות כן, הולך בארטלבי, בדרכו האיטית והסגפנית, לבית עולמו, וחדל להתקיים.

ז. הפיקוח והתביעה לפרודוקטיביות: פוקו

את פרישתו של בארטלבי מההעתקה ניתן גם לראות כניסיון אבוד מראש להשתחרר מהפיקוח, מהשליטה ומהדרישה התובענית להיות פרודוקטיבי, המופנים כלפיו. אכן, קשה להתעלם מעצמתה הבולטת של הדרישה החברתית הבלתי פוסקת לפרודוקטיביות של הפרט, אשר עולה מהסיפור⁴⁷. תביעה זו מובלטת דרך השתוממותו של הפרקליט נוכח העדפתו המוחצפת של בארטלבי שלא לעבוד, ודרך ניסיונותיו החוזרים והנשנים להחזיר את בארטלבי למעגל העבודה.

מישל פוקו – פילוסוף צרפתי שעסק, בין השאר, בחקר מוסדות הענישה, הפיקוח והשיגעון – מציין בספרו "תולדות השגעון בעידן התבונה", כי בית החולים הכללי בפריז שהוקם בצו משנת 1656 נועד להתמודד עם בעיית האבטלה שהייתה ברחובות צרפת יותר מאשר עם מחלות ותחלואים פיזיים-רפואיים. כמוסד של כליאה, הוא בלע לקרבו את קיומה של בעיית האבטלה ועמה גם חולים חברתיים אחרים. בתוך שנים אחדות, מציין פוקו, קיבלה התופעה ממדים אירופיים:

"בטרם תקנה לה הכליאה את המובן הרפואי שאנו נותנים בה, או שרצוננו להניח לפחות שהוא מצוי בה, נוצר בה צורך מסיבה שהיתה שונה לגמרי מעצם הדאגה לריפוי חולים. דרושה היתה מחמת ציווי של עבודה. אהבת-הבריות שלנו מעדיפה לזהות את סימניה של נדיבות-לב כלפי המחלה במקום שאין אתה מוצא בו אלא את גנותה של בטלה... זו פעם ראשונה הוחלפו אמצעים שליליים בלבד של

47 רעיון הפרודוקטיביות – שכיניו המודרני (המתעצת) יותר הוא "פירון העבודה" – נודע תפקיד משמעותי בפיקוח ובשליטה על בני האדם, באמצעות הפיכתו של העובד מסובייקט לאובייקט. ראו לעניין זה י' שנהב "על ההבניה החברתית של פירון העבודה" שנתון משפט העבודה ג' (תשנ"ב) 193; מעניין לציין, כי הדישה לפרודוקטיביות של האדם מופיעה גם ביהדות, והיא נגזרת לא רק מטעמים חברתיים, אלא גם מטעמים דתיים הלכתיים. ראו מאמרו של הרב ש' גורן "על מוסר העבודה" משנת המדינה (תשנ"ט) 85. הרב גורן פותח את מאמרו בתיאור הבא: "בסולם הערכים של היהדות נמנית מצות העבודה מעיקרי היסוד של תורת ישראל והיא נחשבת לערך עליון מקודש".

הרחקה באמצעי של כליאה; האיש המובטל שוב לא גורש ולא נענש; טיפלו בו, על חשבון האומה אך במחיר חירותו האישית”⁴⁸.

והנה, גם בארטלבי שלנו מצא עצמו לבסוף במוסד כליאה ושם גם נפטר⁴⁹. החברה, המשפט, מערכת הפיקוח מטילת המשמעת – כולם בלעז אותו באחת והוא לא יכל להם. בהעדפתו שלא לעשות דבר (אף לא להסתלק מהבניין בו שכן משרדו של הפרקליט, לאחר שהפרקליט עצמו העביר את לשכתו למקום אחר), זרע בארטלבי סביבו “מחלה” הצריכה ריפוי בדמותם של הבידוד והכליאה. ואמנם, כשמבקר הפרקליט את בארטלבי בכלא, הוא מציג לו את מוסד הכליאה באור חיובי, מרפא-מתקן, כאילו אין המדובר כלל בבית מאסר:

“מאחר שלא הואשם בעבירה שיש עמה קלון והיה שקט ובלתי מזיק בכל הליכותיו, התירו לו לשוטט בחופשיות בתוך הכלא, בעיקר בחצרות הדשא הפנימיות. וכך מצאתי אותו שם, עומד לגמרי לבדו בחצר השקטה מכולן, פניו מופנים אל קיר גבוה, ומסביב מציצות בו מהתרכיבים הצרים של תלונות הכלא – כך היה נדמה לי – עיני רוצחים וגנבים.

‘בארטלבי!’

‘אני מכיר אותך’, אמר בלי להביט לאחור, ‘ואינני רוצה לומר לך דבר’.
‘לא אני הבאתי אותך לכאן, בארטלבי’, אמרתי, וחשתי כאב חד למשמע החשד המרומז. ‘ובשבילך, המקום הזה אינו צריך להיות רע כל כך. שום דופי אינו דבק בך בגלל היותך כאן. הבן, אין זה מקום עצוב כל כך כפי שאולי נדמה. ראה, שם השמים, וכאן הדשא’⁵⁰.

קריאתה של היצירה מזווית זו תחפש את סימני הדיכוי השזורים ומובנים בה, אך לא את המעמדות. אצל פוקו המערכת מתנהלת מעצמה, והדגש הוא על המכניזמים החלליים-ארכיטקטוניים המאפשרים אותה, כגון מוסדות הענישה והכליאה. קריאה כזו מנסה לעקר את הניטרליות של החלל ולחשוף את הארכיטקטורה והחלל כמערכת

48 מ' פוקו תולדות השיגעון בעידן התבונה (מהדורה חמישית, 1992) 43-45 (תורגם על ידי א' אמיר).

49 ריצ'רד וייסברג מבקש לראות את סיפורו של בארטלבי כהכנה (מרוככת) ליצירה האחרונה שכתב מלוויל “בילי באד”, דהיינו כסיפור העוסק בהתייחסות חברה נוצרית לזר פגני, לא וורבלי, הקורא תיגר על הקונפורמיזם הנוהג בה. לפי גישה זו כליאתו של בארטלבי אינה קשורה בחוסר הפרודוקטיביות שהפגין, אלא היא מעין פתיחה של הליכים פליליים שמארגנת קבוצה של חדי לשון כנגד איש חלש, המתנהג בצורה שונה מהם לחלוטין. ראו: R.H. Weisberg *The Failure of the Word: The Protagonist as Lawyer in Modern Fiction* (New-Haven, 1984) 133-134. ווסט חולקת על וייסברג בנקודה זו: West, *supra* note 36, at p. 238.

50 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 43.

אופטית שמלווה את המבט המפקח, הקמֶשֶׁר, מתוך הנחה כי במקום בו יש מבט, יש גם פיקוח⁵¹.

ואכן, בית הכלא אליו נשלח בארטלבי הנו מרכז תוסס של מבטים מכל עבר: מבטם של רשויות הכלא שמתירות לבארטלבי להסתובב בחצרות הדשא כיוון שלא הואשם בעבירה שיש עמה קלון; מבטם של האסירים האחרים; ומבטו של הפרקליט – שמנסה אמנם לשכנע את בארטלבי כי שום דופי אינו דבק בו בשל שהותו בבית הכליאה, ובכל זאת אינו יכול לזהות את השוכנים במוסד זה אלא כרוצחים וגנבים. רק מבטו של בארטלבי חסר לנו.

באופן מעניין (אף כי לא מפתיע), המבט המפקח ומשליט המשמעת אינו קיים רק בבית הכלא, אלא גם בארכיטקטורה הפנימית המאפיינת את משרדו של הפרקליט, ואולי אין בעצם הבדל רב בין שני המוסדות: אם הזכרתי קודם לכן את שתי הממלכות הנפרדות שיצר הפרקליט במשרדו – האחת לעצמו והשנייה לכתבניו – אוסיף ואעיר כעת כי בתחילת הסיפור מפנה המספר לבארטלבי מקום דווקא בממלכתו שלו, אף כי מחיצה מתקפלת ירוקה מפרידה ביניהם:

”החלטתי להקצות לבארטלבי פינה ליד הדלתות המתקפלות, אבל מהצד שלי, כך שהאיש השקט הזה יהיה נכון תמיד לפקודתי במקרה שיתעורר צורך באיזה שירות קטן... כדי להגביר עוד יותר את הסידור המועיל רכשתי מחיצה מתקפלת ירוקה שתוכל לבודד לגמרי את בארטלבי ממראה עיני, אם כי לא להרחיקו מקולי. וכך, במובן מסוים, פרטיות וחברה נקשרו יחדיו”⁵².

לכאורה, בכך קירב הפרקליט את בארטלבי אליו מלכתחילה, ועל כן התנהגותו כפוית הטובה כביכול של בארטלבי מעוררת פליאה, שלא לומר מעבר לכך. למעשה, הפרקליט התקרב לבארטלבי יתר על המידה וחנק אותו במבטו המפקח. הדרך היחידה העומדת בפני בארטלבי כארכיטקט של פיקוח והטרדה היא אפוא בהעדפתו להשתחרר מפיקוח זה, אגב טריקת דלת בפני התביעה הבלתי פוסקת כלפיו שימשיך להפיק תועלת. מלחמתו של בארטלבי מתמצה ביצירת בלגן פסיכי בסדר הארכיטקטוני

51 לניתוח “פוקויני” מרחק של ארכיטקטורת בתי המשפט בתל-אביב ראו א’ פלדמן “שירת הסירנות: שיח וחלל בבית-המשפט” תיאוריה וביקורת 1 (1991) 143.

52 מלוויל, לעיל הערה 6, בע’ 19. הקישור בין משרד הפרקליט לבית הכלא נרמז גם באמצעות הצבע הירוק הנשזר בשני המוסדות: במשרד זו המחיצה הירוקה, ובבית הכלא אלו הם חצרות הדשא, שבהם מתירים לבארטלבי להסתובב. מעניין, שהצבע הירוק שולט גם בבתי-חולים – אחד ממוסדות הפיקוח שעליהם, כאמור, עומד פוקו. הנה, אפוא, נסגר לו מעגל שלם של פיקוח וענישה, המתחיל במשרד (מקום העבודה), נמשך בבית-החולים (המקום שנועד, ביסודו, ל”תיקונם” או ל”ריפויים” של המסורבים לעבוד) ונגמר בבית-הכלא (מקום הענישה). כביוגרפיה של בארטלבי נעלם השלב האמצעי, משל ויתרה המערכת החברתית אפילו על מראית העין של “ריפוי” של “החולה” המסרב לעבוד, והשליכה אותו ישירות ללוע בית הכלא. בארטלבי כאילו נענש בלא שנשפט קודם לכן.

הממשטר, פרי מלאכתם של מעצבי הפנים והחוץ של הכוח החברתי. מיותר לומר, כי במלחמה מול כוחות שכאלו אין הניצחון יכול להיות אלא ניצחון פירוס.

ח. דמותו הכפולה של המשפט: בארטלבי והמשפט כחווה ולילית

עד כה ביקשתי לעסוק בסיפור "בארטלבי הכתבן" משלוש זוויות ניתוח פרשניות שונות. זווית הניתוח הראשונה ביקשה להשקיף על היצירה ככזו העוסקת במתח האלמותי שבין צו ההיגיון, המחשבה והנורמטיביות, מזה, ובין השאיפה הפרטית הטבעית להיעזבות, להיעדר כל הפרעה ולמנוחה, מזה. ביסודה של דרך הניתוח השנייה עמדה ההצעה לראות ב"בארטלבי הכתבן" סיפור על כינונם ושעתוקם של יחסי הכוח החברתיים באמצעות מנגנונים משומנים היטב אך סמויים של אידאולוגיה, המוצפנים בשפה, בשיח ובמוטיב העתקה. דרך הניתוח השלישית ביקשה להאיר את היצירה באורו של זוקור הפיקוח, המשמעת והענישה, דהיינו כיצירה העוסקת בתביעה הבלתי פוסקת לפרודוקטיביות, ובהענשתו חסרת הרחמים של כל המעז להפר תביעה אכזרית זו.

על אף ההבדלים המהותיים בין כל אחת משלוש דרכי הניתוח הללו, מתודת הניתוח שעמדה ביסוד כולן הייתה מתודת ניתוח מוניסטית: כל אחת משלוש הפרשנויות, בדרכה היא, ביקשה לחלץ מן היצירה – כיצירה ספרותית שהמשפט נוכח בה – מוטיב אחד מרכזי הבא לתאר את המשפט ככזה או כאחר. כך למשל, הגם שדרך הניתוח הראשונה השצעתה תפסה את היצירה כעוסקת במתח שבין שני קטבים, הרי שהמשפט התבטא רק באחד מהם, דהיינו באותו סדר חברתי כופה המבוסס על צו ההיגיון והמחשבה הרציונלית והמחייב התנהגות נורמטיבית. הקוטב האחר, היינו השאיפה הפרטית להיעזבות במנוחה ולהיעדר כל הפרעה, סימל שם היעדר משפט. בדרך הניתוח השנייה השתקף המשפט (לרבות הטקסטים, הניירת, השפה והשיח המייחזים אותו, אך בעיקר פרקטיקת ההעתקה המאפיינת אותו) ככלי אידאולוגי מובהק המשמש לכינונם ושימורם של יחסי הכוח החברתיים באמצעות מנגנונים של לגיטימציה ותוך הסתרת המוטיביים הכוחניים העומדים ביסודו. דרך הניתוח השלישית, לעומת זאת, העדיפה לראות את המשפט כממלכה אכזרית ומשומנת של פיקוח, מְשֵׁטוּר וענישה של קבוצות אוכלוסייה מסוימות שאינן מביאות לחברה כל תועלת.

כעת מבקש אני להציע דרך קריאה רביעית ליצירה, אשר בנבדל משלוש דרכי הקריאה הקודמות אינה מוניסטית אלא דואלית באופייה. על פי אותה דרך שאבקש מיד לסלול, אין לייחס ליצירה "בארטלבי הכתבן" מסר חד-משמעי ואחד דווקא על ממלכת המשפט, כי אם מסר כפול על אופייה האניגמטי של ממלכה מרתקת זו. פרשנות זו עדיפה בעיני דווקא על שום שאינה החלטית כל כך. יש בה גם "מדובשה" וגם "מעוקצה" של תופעת המשפט ובכך מתקרבת היא יותר לעולם המציאותי והמורכב. היא מביטה על המשפט גם כממלכה מכובדת וחיונית לקיומה של כל חברה

מסודרת, אך גם כמכונה משומנת אלימה ומסוכנת, בעלת כוח משיכה רב, העלולה לתבוע קרבנות.

מקור השראה לפרשנות דואלית זו שימש לי המיתוס העוסק בכפל דמותה של האישה בעיני הגבר. בספרה "חווה ולילית" עוסקת ד"ר ניצה אברבנאל בפיצול זה בדמות האישה, כפי שהוא בא לידי ביטוי בטקסטים יהודיים שונים הקשורים בסיפור הבריאה של אדם וחווה, וזאת תוך שילוב הגותם ותורתם של פרויד ויונג כמפתח להבנת פיצול זה (שילוב אשר אינו מענייננו כאן)⁵³. כפל דמותה של האישה התגלה באותם מקורות ספרותיים באמצעות שתי דמויות נשיות קוטביות: הדמות האחת, חווה, הנה דמות המיוצגת על ידי דימויים חיוביים: נוות-בית, נאמנה, מסורה ואחריות להמשך קיומו וביטחוננו של התא המשפחתי. לעומתה עומדת הדמות השנייה, לילית, הדמות הייצרית, המושכת, הכוחנית, שאינה כבולה למסגרת המשפחתית, הסוחפת להרפתקה ומאיימת על התא המשפחתי. שתי הדמויות המיתיות חווה ולילית – שעל פי אברבנאל קיימות בגרסאות ספרותיות בתרבויות שונות – מופיעות באגדה עממית במסורת היהודית הקדומה. על פי אותה מסורת, לא חווה הייתה אשתו הראשונה של האדם בגן-עדן, אלא לילית שנבראה מן האדמה, ממש כמו האדם עצמו. מכיוון שלילית לא קיבלה על עצמה את מרותו של האדם הראשון, שכן התפארה בכך שהיא שוות מעמד לו, היא לא זכתה להאריך ימים עמו, ואת מקומה החליפה חווה, הרעיה הנאמנה ועזר כנגדו, בשר מבשרו ועצם מעצמותיו⁵⁴. אברבנאל מאפיינת את חווה ולילית כניגודים קוטביים ארכיטיפיים, המובנים כתפיסת הגבר את האשה:

"האמביוולנטיות ביחס לאשה... מוצאת את ביטויה בשני אבות-טיפוס נשיים מנוגדים: האשה החיובית הנאמנה, המוסרית – 'האשה הלבנה' – זו האשה האהובה, הנבונה, שתפקידה המרכזי הוא לשמור על התא

53 ג' אברבנאל חווה ולילית (1994). אברבנאל הנה פסיכולוגית וחוקרת תרבויות קדומות, מיתוסים ופולקלור תוך שילובם של היבטים פסיכולוגיים עם היבטים ספרותיים. מחקרה "חווה ולילית" מהווה עדות מרתקת לכך שהקישור הבינתחומי בין עולם הספרות לעולמות דיסילינריים אחרים אינו נחלתו היחידה של זרם המחקר המשפטי המכונה "משפט וספרות", אלא הוא מתבטא, למשל, גם בגשרים ובקשרים המחקריים המתקיימים בין חקר הספרות וחקר הפסיכולוגיה. שם, בע' 16 מעירה אברבנאל, כי "את כלי המחקר [לחיבורה] מספקת החשיבה הפסיכולוגית הרואה בספרות – בספרות העממית או בספרות הקאנונית – מערכת סמלים אוניברסליים ותכנים קמאיים המבטאים את נפש האדם... על-פי אותה שיטת חשיבה פרויד ויונג מתייחסים לטקסטים מן הספרות כשווים בערכם לארועים מן החיים. ואף יתרה מזאת, הן פרויד והן יונג ראו באמנות ובספרות בבורה נאמנה לתכניו הפנימיים של האדם, למערכת הערכים שלו, לגורמות ההתנהגות שלו, לקונפליקטים ולמאבקים המאפיינים את קיומו. ועל כן הם ייחסו לאמנות יכולת ביטוי הנושאת פוטנציאל להבנת רוח האדם".

54 ראו שם, בע' 25-26. אלוהים העניש את לילית וגזר מיתה על מאה מילדיה, בני השדים, כך מוסבר שם, ואולם לילית עצמה נמלטה מקללת המוות שהוטלה על האדם הראשון, וזאת מאחר שפרידתם התרחשה זמן רב לפני שחטא האדם וגורש מגן-עדן. ראו שם, בע' 27.

המשפחתי ועל ההמשכיות התרבותית-המסורתית; ומולה – האשה הייצרית המושכת – 'האשה השחורה', שביכולתה למשוך ולפתות. זו האשה שהיא בעלת מיניות משל עצמה, שטמונים בה גם כוחות הרס משום שאין היא מחוייבת בשמירת המסורת התרבותית"⁵⁵.

במקורות הנזכרים באותו מחקר מופיעה אם כן דמות האישה במפוצל, בכפל דמות: חווה ("האישה הלבנה", "החיובית") ולילית ("האישה השחורה", "השלילית"). זוהי האניגמטיות שאני מבקש לייחס כאן (בשינויים המתחייבים מאופי האנלוגיה) גם לממלכת המשפט בכלל⁵⁶, ולממלכת המשפט כפי שהיא משתקפת לדעתי מהיצירה "בארטלבי הכתבן", בפרט.

קריאתו מחדש של הסיפור בראייה זו תמצא בו מסר כפול על תופעת המשפט, אשר בעת ובעונה אחת בא להדגיש את כוליותו וחיוניותו של המשפט להמשך קיומה של חברה, מחד גיסא, ואת כוחו הדרוסני, המעוות, ואת חוליו הפוטנציאליים, מאידך גיסא. ואמנם, בממלכת המשפט המשתקפת בסיפור על בארטלבי ניתן למצוא גם את חווה וגם את לילית, ואולי אין זה מפתיע שסיפור הבריאה או סיפור האדם הראשון וגן העדן מוזכרים או מרומזים ביצירה יותר מפעם אחת⁵⁷.

55 שם, בע' 15.

56 ההקבלה בין הנשיות לבין המשפט היא מעניינת ומצדיקה כשלעצמה מחקר נפרד. לענייננו די להזכיר בהקשר זה את דימיון האמנותי של המשפט כמתגלם דווקא בדמות אישה שענייה מכוסות, ראו: D. Curtis & J. Resnik "Images of Justice" 96 *Yale L.J.* (1987) 1727, וכן את העובדה, כי בכמה מהלשונות האירופאיות המילה "משפט" הנה שם עצם נקבי. כך למשל בלשון הצרפתית (La Loi) וכך גם בלשון הגרמנית (Die Justiz); גם בצירופי המילים "ממלכת המשפט" או "מכונת המשפט" – בהם עשיתי שימוש במהלך המאמר – מקבל המשפט אופי נשי שיש בו מעט מחוזה ("ממלכה" או "מלכות" הנן מילות תואר חייבות) ומעט מלילית (הצירוף "מכונת המשפט" טומן בחובו כוח רב ובהקשר המקובל בדרך כלל דבק בו אופי שלילי, הרסני, דורסני); לשימוש שנעשה לאחרונה במיתוס על לילית – השלילית מבין שתי הדמויות הנשיות הארכיטיפיות – לצורך ניתוח פמיניסטי של המשפט, ראו: O. Kamir *Every Breath You Take – Stalking Narratives and the Law* (Michigan, 2001).

57 בראשונה, כאשר הפרקליט מגלה שבארטלבי מתגורר במשרדו גם מעבר לשעות העבודה, ותוקפת אותו מלנכוליה קשה נוכח כדירותו האיומה של בארטלבי הנגלית עתה לפניו: "לפני כן לא התנסיתי אלא בעצבות לא בלתי נעימה. הקשר האנושי המשותף סתף אותי כעת לקדרות בלי מעצור. מלנכוליה אחותית! מפני ששנינו, אני ובארטלבי גם יחד, בניו של אדם הראשון אנחנו", מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 27-28. אגב, ביסודה של אמירה זו של הפרקליט עומדת בעצם רטוריקה של זכויות אדם, שלפיה הבסיס להבנת יוצא-הדופן ולכיבוד זכויותיו הוא היותו כן-אדם ככל בני האדם; בשנייה, כאשר מודיע הפרקליט לבארטלבי כי עליו לעזוב ללא תנאי את המשרד בתוך שישה ימים, שם, בע' 32. כאן אפשר בהחלט למצוא רמזות לסיפור הגירוש מגן-עדן, ואף לששת ימי בריאת העולם; ובשלישית, מוזכרים ששת ימי הבריאה שוב (הפעם במפורש), כאשר הפרקליט מצייץ באחד מרגעי המשבר, כי:

"אט אט הגעתי להכרה שצרותי אלה, בנוגע לכתבן, נועדו לי מששת ימי בראשית, וההשגחה העליונה שיכנה אצלי את בארטלבי מסיבה מסורתית כלשהי, שאין בן תמותה כמוני יכול לרדת לעומקה... התכלית היעודה של חיי

על האופן שבו סיפורו של בארטלבי משתלב באורח ספציפי בדגם הכפול של המשפט כחוזה והמשפט כלילית אעמוד מיד. אולם קודם לכן, ברצוני להסביר בקצרה מדוע אני סבור כי הדגם הארכיטיפי הכפול של חוזה וליילית – שביסודו אפיין את הכפילות הטבועה בדמותה של האישה באותן תרבויות שבלבן הוא צמח – עשוי להיות רלוונטי לצורך הבנת האופן שבו המשפט, כתופעה חברתית (אוניברסלית כמעט), נתפס בעיני הבריות או נחוזה על ידן. ובכן, חוזה – על שום מה? על שום שבדומה לחוזה, האחראית על המשך קיומו של התא המשפחתי, המשפט אחראי להמשך קיומו של המבנה החברתי; על שום שהמשפט, על כל מגרעותיו, עדיין נחשב בתרבות המודרנית כערובה המרכזית לקיומו של סדר חברתי ולשמירתן של חירויות יסוד, בעוד שבלא משפט ישרו כאוס ואנרכיה, וכל דאליס גבר; ולבסוף, על שום שעבור רבים מסמל עדיין המשפט ערכים של צדק, אמת והכרעה אובייקטיבית הזוכה ללגיטימציה רחבה.

וליילית – על שום מה? על שום כוחו האלים של המשפט (בו נגעתי חלקית בפרקים הקודמים); על שום הסכנה הטמונה לכל חברה בשימוש בלתי מושכל בכלי זה; על שום השבירות המוסריות העלולות לבוא בעקבותיו; ועל שום כוחה של מכונת המשפט לבלוע ולהעלים דברים: לעתים, רעבה של זו אינו יודע שובע. לא תמיד היא בוורת את מזונה. כמערכת רבת-כוח של אכיפה וענישה, עלולה היא לעתים לבלוע לתוכה קרבנות חפים מפשע, ולעתים אף להסתיר את הסבל הרב שמסבים גלגליה המשומנים לנתיניה (בין משום שגלגלים אלו פועלים לאט מדי ובין משום שהם פועלים מהר מדי); מכונת המשפט כלילית, היא גם מערכת מתעתעת, שרוב צרכניה תמימים ורדומים מכדי להבינה או מכדי לדעת להשתמש בה⁵⁸. היא מבקשת להכריע בסכסוכים על רקע עקרונות משפטיים, אקדמיים כביכול ו"נקיים" מפוליטיקה, ובכך היא מסתירה ומעלימה את היסודות השרירותיים והבלתי רציונליים הגלומים בה; ולבסוף, בהתחשב בכוחה העצום לנתק אנשים ממשפחותיהם ולהשליכם למרתפי המאסר, להפריד משפחות מיקריהם וילדים מהוריהם, להרוס מבנים, לכלוא בני אדם בבתי משוגעים, לפסוק סכומי פיצוי העלולים להביא את הנתבע ומשפחתו לכלל רעב, לסרב להתערב בעתירה שהיא מפלטו האחרון של אדם שהשלטון חבט בו אנושות (ואלו הן רק מעט שבמעט מתוצאותיה האלימות) – מכונת המשפט היא במובנים

חדרה להכרתי. ייתכן שאחרים נועדו לבצע תפקידים נשגבים יותר; אבל שליחותי בעולם הזה, בארטלבי, היא לספק לך חדר משרד לכל פרק זמן שתמצא לנכון להישאר", שם, בע' 37.

58 מה גם שהמשפט אינו נגיש וזמין לכולם באופן שווה, ואף אלו שהוא נגיש עבורם אינם תמיד מבינים על נקלה את שפתו המורכבת. השוו מ' מאוטנר "המשפט הסמוי מן העין" אלפיים 16 (תשנ"ח) 45, 66-67; ראו גם מאמרה של זיו, לעיל הערה 40.

רבים לילית גם על שום הדימוי האלים, הקשה, ההרסני והבלתי אנושי הדבק בה לעתים⁵⁹.

הדגם הכפול של חווה ולילית עשוי, אם כן, להמחיש באופן יפה את המתח המתמיד הקיים בין הדימוי החיובי של המשפט כמנגנון אנושי להכוונת דרכי התנהגות בלעדיהם תתקשה בדרך כלל חברה להתקיים, וכמנגנון לפתרון סכסוכים המוביל לגילוייה של האמת (יסוד החווה שבמשפט), ובין הצדדים האפלים של המשפט, אשר חובה עלינו לפתח מודעות כלפיהם ולרסנם, כגון היותה של מכונת המשפט מערכת כוחנית, לעתים שרירותית, חמקמקה ובעלת פוטנציאל של הרס ועיוות (יסוד הלילית שבמשפט)⁶⁰.

דווקא: תהיה זו טעות לסבור, כי המשפט מגלה את אופיו הכפול בצורה בינארית, פעם כחווה ופעם כלילית. ככל תופעה חברתית, דווקא הערוב שבין שני פניו השונים כל כך, הוא זה אשר יאפיין את התופעה. במילים אחרות, הגם שאין ספק שבמקרים קיצוניים עשוי המשפט להתגלות כהתגלמות טוטלית של אחד משני הקטבים (אם לטוב ואם לרע), לרוב, תכונותיו החיוביות ותכונותיו השליליות של המשפט משמשות בו בערבובייה. תיאור מדויק יותר של המשפט – על פי האנלוגיה של חווה ולילית – ידגיש, אם כן, דווקא את הרצף הדיאלקטי שעל פניו נע המשפט, כתופעה חברתית, בין שני היסודות האמורים.

59 על פי הטרימינולוגיה של הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה, אקטים של פרשנות שיפוטית הם במקרים לא מעטים אקטים שרירותיים וחד-פעמיים של "אלימות סימבולית" (Symbolic "Violence"), והם מתאפשרים, בין היתר, נוכח האלסטיות של השפה. ראו: P. Bourdieu "The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field" 38 *The Hastings L. J.* 805 (1987). אחד החוקרים הבולטים שעסקו בהיבטים האלימים של המשפט הוא רוברט קאבר, שכתוב על הפרשנות המשפטית:

"Legal interpretation takes place in a field of pain and death. This is true in several senses. Legal interpretive acts signal and occasion the imposition of violence upon others: A judge articulates her understanding of a text, and as a result, somebody loses his freedom, his property, his children, even his life. Interpretations in law also constitute justifications for violence which has already occurred or which is about to occur. When interpreters have finished their work, they frequently leave behind victims whose lives have been torn apart by these organized, social practices of violence. Neither legal interpretation nor the violence it occasions may be properly understood apart from one another". R.M. Cover "Violence and the Word" 95 *Yale. L. J.* (1986) 1601.

60 על הקשר בין אלימות למשפט ראו גם בחוברת פלילים י (תשס"ב) שהוקדשה כולה לנושא זה. דימוי אפשרי אחר לכפל דמותו זו של המשפט – המקביל לכפל הדמות הנשית – עשוי להימצא גם בניגוד הייחודי המובנה באש: האש מחממת את האדם ומיטיבה עמו, מחד גיסא, אך טבעה השני הוא שהיא עלולה לשרוף ולכלות, אם אין נזהרים בה. ניגוד בעל אופי דומה מצוי כמובן גם במים.

וכעת להקשר המיוחד שבו משתלב גורלו של בארטלבי ברצף הדיאלקטי האמור, שעל פיו מופעי המשפט נעים בין מוטיבים "חזותיים", למוטיבים "ליליתיים": מצד אחד, אני סבור כי סיפורו של בארטלבי עשוי ללמד עד כמה אי-אפשר למעשה בלא משפט, עד כמה נחוץ המשפט בכל מערכת חברתית ועד כמה הוא היסוד לקיומו של כל מבנה חברתי מודרני וגם הבסיס להמשך קיום חברתי אלמנטרי: דומני שלא קשה להבחין בכך, שהתנהגות "בארטלביאנית" היא בעיקרה התנהגות כאוטית, שרירותית, אשר זורעת אי-סדר ויוצרת חוסר ודאות – רעות חולות אשר תיקונן הוא אחד מיעדיו המסורתיים וגם העיקריים של המשפט. בארטלבי הוא, כאמור, דמות חלשה ופגועה. אבל הבה נתעלם לרגע מהנסיבות המיוחדות והטרגיות של גורלו, ונניח כי אותה ההתנהגות שאפיינה את בארטלבי בסיפור הייתה ננקטת על ידי דמות אחרת וחלופית, חפה מכל מסכנות: אדם חזק, כוחני וערמומי, המתקבל לעבודה אצל פרקליט מבוגר (שעומס עבודתו איננו מותיר בידו את הזמן וההשקעה הנחוצים על מנת לחטט בעברו המפוקפק של עובדו החדש), ובתוך ימים ספורים הופך בעת ובעונה אחת גם לסרבן עבודה שאינו מועיל בכלום למעסיקו, גם לגורם מתסיס במשרד וגם למסיג גבול מחוצץ ובוטה ההופך את המשרד למקום מגוריו ומסרב לפנותו. נוסיף ונניח, שהתנהגותה של אותה דמות חלופית מסווה באופן ערמומי ומניפולטיבי את הכוחניות הגלומה בה באמצעות הביטוי החלש כביכול, "הייתי מעדיף שלא", ושהיא כה עיקשת, כה חזקה וכה קרת רוח עד שבעטיה נאלץ הפרקליט לעזוב בעצמו את משרדו, ולעקור לכתובת אחרת. דומני, כי בסיפור החלופי שתיארתי זה עתה (העוגן על אותן עובדות התנהגותיות שבסיפור המקורי אך מנוטרל מהמסכנות והחולשה שמקרינה דמותו של בארטלבי) ייטו מרבית הקוראים לייחס לדמות הגיבור אופי בריוני ואפילו אלים, מהסוג שמאפיין בדרך כלל את אלו אשר נוטלים את החוק לירייהם, ומעמידים עצמם מעל למשפט או מחוצה לו. בארטלבי איננו כמובן אדם אלים, לפחות לא כלפי הסובבים אותו, אך במובן מסוים התנהגותו מבטאת התעלמות (רצונית או בלתי-רצונית – בזאת אגע עוד בהמשך) מנוכחותו ההכרחית של המשפט. המשפט מצוי ברקעה של כמעט כל פעילות אנושית, וככזה הוא חל על הכול, והכול גם כפופים לו. בארטלבי, חרף מקרהו המיוחד ובדידותו המצערת, אינו יכול לבחור להעמיד את עצמו מחוץ לתחולת המשפט. הוא אינו יכול להעדיף לחדול להיות אחד מנתיניה של ממלכה זו. הוא אינו חופשי לבחור לדבר בשפת שיח אחרת מזו שהמשפט מכונן, ובה בעת גם לקוות שיחול בחייו שינוי כתוצאה משפת ההעדפות השליליות שלו.

מן הצד השני, קריאה בסיפור מלמדת גם כמה מסוכנת מכונת המשפט; כמה מפתה ומזמינה היא להשתמש בכוח הכופה שיש באמתחתה להעניק, ולנצלו למטרות של הרס; כמה משומגנת מכונה זו, שבכוחה למחוק מתודעת הכול את קיומם של קרבות מסכנים כמו בארטלבי, אשר אינם יכולים לעמוד בתביעותיה האכזריות, או אשר קולם (האחר) אינו נשמע בה; כמה משוכללים מנגנוניה של מכונה זו, ועד כמה ניתן באמצעותה ליצור מציאות מדומה בקרב ציבורים שונים, כדוגמתו של בארטלבי

ושכמותו, הטועים לחשוב כי בידם בחירה חופשית מוחלטת, והטועים לייחל לקבלה טוטלית של העדפותיהם מצד סוכני החברה והמשפט.

במובן זה, בארטלבי היה ללא ספק אחד מקרבנותיו של המשפט כלילית. קולו האחר של בארטלבי לא הצליח להישמע, וגם אם זעקתו הרפה "הייתי מעדיף שלא" ניסרה בחלל האוויר הסמיך של משרד הפרקליט – היא לא הצליחה לעבור ב"שער המשפט", שבו שולט שיח אחר לגמרי⁶¹. בעולם שבו יש למשפט נוכחות מתמדת ודומיננטית, בעולם שבו השיח היומיומי מתאפיין בטיעונים, בביטוי עצמי של צרכים, בעמידה על זכויות ובנשיאה בחובות – קולו האחר של בארטלבי היה אילם. שיח ההעדפות השליליות של בארטלבי איננו מוכר בעולם זה כשיח שעשוי בכלל לחולל שינויים.

קשה להימנע מן הרושם שהיה דבר מה בעברו של בארטלבי שגרם לכך שיאבד את יכולת ההתמודדות שלו עם מצבים הפוגעים בו (והוא מוצג בסיפור כדמות פגועה ביותר). אפשר שבארטלבי כלל לא רכש במהלך ילדותו מיומנויות בסיסיות של התמודדות עם החיים בשל גורם או גורמים אשר שיבשו את תהליך הגדילה והחיברות הטבעיים שלו, ואפשר גם שבשל ליקוי מולד כלשהו בארטלבי איננו כלל בעל היכולת לתפקד ככל האדם, ולפיכך אין לראות בהתנהגותו החריגה ככזו הנגזרת מבחירה עצמית-רצונית⁶². איננו יודעים על כך דבר, מלבד העובדה שאפילו מקום העבודה הקודם שלו נקשר בחוסר קומוניקציה מובהק: המשרד למכתבים ללא גואל בווינגטון. כפי שראינו, חוסר קומוניקציה זה המשיך ללוות את בארטלבי – אף כי בדרכים אחרות – גם במקום עבודתו החדש במשרדו של הפרקליט. התחושה היא שבארטלבי "סוחב" על גבו את ליקויי התקשורת הללו זמן רב לפני שהחל בכלל לעבוד לפרנסתו, ואין תמה אפוא שהוא מתקשה לבטא את צרכיו ואף משלם על כך

61 לתופעת ה"אלם" של קורבנות – קרי: היעדר קולם, או השתקת קולם – במשפט, בהקשר של אלימות נגד נשים, ולדין מעניין בשאלה עד כמה ההליך המשפטי הקיים יכול לאפשר השמעת קולן של נשים, ראו מאמרה של ל' בילסקי "אלימות האלם: ההליך המשפטי בין חלוקה לקול" עיוני משפט כג (תש"ס) 421. מאמרה של בילסקי מתמקד, כאמור, בקול הנשי, אך נדמה שניתן למתוח קווי דמיון רבים בין קולו של בארטלבי לבין הקול הנשי המושחק כפי שהוא מאופיין על ידי בילסקי. שם, בע' 461 מציינת בילסקי: "הפגיעה שחוותה [המתלוננת בתיק האונס העומד לדין במאמר] מבוססת על כך שנשללה ממנה היכולת לחבר את ניסיונה לכלל סיפור מובן ברבים". ניתן לומר שגם בארטלבי התקשה לבטא את "סיפורו" באופן שיוכן לסביבה שבה הוא חי; לדמיון שבין סירוביו השונים של בארטלבי המפורטים לאורך היצירה ובין סירובים שאפיינו בעבר נשים, ראו ש' אלמוג "על עבודה משובשת: תמותות מתוך לב החשיכה" עבודה, חברה ומשפט ח (תשס"א) 159, 166-167.

62 היו למשל שזיהו בהתנהגותו של בארטלבי תסמינים קליניים מובהקים של אישיות אוטיסטית. ראו: W.P. Sullivan "Bartleby and Infantile Autism: A Naturalistic Explanation" *The Bulletin of the West Virginia Association of College English Teachers* 3.2 (1976) 43.

מחיר כבד⁶³. תהא הסיבה לכך אשר תהא (פסיכולוגית, סוציולוגית, כלכלית או אחרת), המיומנות הבסיסית שלה נזקק האדם המודרני לצורך התמודדות עם מצבי חייו, המתובנתים רובם ככולם דרך חדריו של ארמון המשפט – קרי: מיומנות השפה, הטיעון, הוויכוח והעמידה על זכויות (להבדיל מהעדפה בלבד לזכות בהן) – השתבשה אצל בארטלבי שיבוש משמעותי והרסני. בארטלבי מסתובב ומשוטט בארמון המשפט כדמות בלתי נראית ובלתי נשמעת, רוח רפאים, וכל התנהלותו כאילו מלמדת על העדפתו שלא לקחת כל חלק בעולם זה (בין משום שאין הוא בעל היכולת הדרושה לכך, ובין משום שאינו בעל הרצון הדרוש לכך).

בכך הפך בארטלבי טרף קל לכוחותיה השליליים, השרירותיים, ההרסניים של מכונת המשפט – כלומר למשפט כלילית. זו איננה שומעת ואיננה מכירה בקרבות אשר בוחרים לשתוק, והיא גם איננה מכירה בשיח של העדפות. גורלו של בארטלבי היה, לאור האמור לעיל, גורלו של קרבן ללא מושיע, ובמילים אחרות כרוניקה של מוות ידוע מראש. נכותו הבסיסית של בארטלבי הייתה נעוצה בחוסר יכולתו לנקוט יזמה אקטיבית בכל הקשור בבעיותיו (שעליהן, כאמור, איננו יודעים דבר) ובבחירתו להעמיד עצמו מחוץ לכללי המשחק והשיח המקובלים בסביבתו התרבותית. תחילה התבטאה נכות זו בחדילה מעבודתו; אחר כך בחדילה מזיקתו למקום (הישארותו בבניין המשרדים גם לאחר שהפרקליט פיטרו ועקר משם למקום אחר), שהובילה לנטילת חירותו ולכליאתו בבית הכלא בעוון "שוטטות"; ובסופו של דבר בחדילתו מלחיות. בכך נמנע בארטלבי (ואולי יש לומר נמנע מבארטלבי) לקחת חלק ממשי ואקטיבי ב"משפט חייו" האישי, להשפיע אגב כך על מהלך חייו, ואולי אף לחולל בהם שינוי⁶⁴.

באופן שהוא לא רק אירוני אלא גם כואב יוצא, שבארטלבי הפך לקרבנו של המשפט כלילית, דווקא מכוח הבחירה שלו (בחירה רצונית או כפויה – זאת לא נוכל לדעת לעולם) להתעלם מהמשפט כחוה, דהיינו מחוסר רצונו – או מאי-יכולתו – לפרק את רצונותיו ומאורויו לשפת הטיעונים הוורבליים המוכרים בעולם הסובב אותו, שבכוחה לחולל שינוי גם בחייהן של דמויות סובלות כמותו.

63 הפסיכיאטר כריסטופר בולס עומד על ההיבט הפסיכולוגי הנוגע לחוסר יכולתו של בארטלבי לבטא את צרכיו, והוא טוען, בין השאר, כי באמריקה של 1850 לא היה מקום לאדם כה חולה אלא בין כחלי בית הכלא: *Imago* (1974) 401, 408. ניתן לתהות בהקשר זה, אם שנות האלפים מביאות עימן בשורה אחרת – טובה ואופטימית יותר (באופן משמעותי) – לאנשים כבארטלבי, בפרט אם הם גם בודדים וחסרי כול.

64 אף שהיה ברור שנתיב ההתנהגות הפסיכי והמתנגד שבו הלך בארטלבי החל מסירובו הראשון מסב לו הפסדים קשים, הפסדים אלו לא גרמו לו לשנות את דרך התנהלותו, אלא להפך – הם אפילו חיזקו אותה עוד יותר. תופעה זו מכונה "תופעת ההסלמה" ("Escalation"). ראו ש' פוקס הפסיכולוגיה של ההתנגדות לשינוי (תשנ"ח) 137 ואילך. פוקס רואה בחזרה על אותה התנהגות בעייתית ובהימנעות מלנקוט אסטרטגיית פעולה שונה את אחד הביטויים של תופעת ההתנגדות לשינוי במסגרות עבודה ארגוניות, שם, שם.

ט. סיום: המרווח שבין שני הקירות

סודו של בארטלבי נלקח ביחד עמו אל הקבר. התנהגותו המוזרה אינה מוסכרת כלל ועיקר לא על ידי הפרקליט-המספר ובוודאי לא על ידי בארטלבי עצמו. עם זאת, כל קורא יבחין בוודאי כי דבר מה נורא עומד מאחוריה, וכי העדפותיו השליליות של בארטלבי הן אך קצה קרחון של פגיעה אנושה, קונפליקטים פנימיים, סבל או כעס מופנמים שבארטלבי אינו מצליח להחצין, אלא במותו. אין אנו יודעים מה עבר על בארטלבי בעברו (זולת העובדה שעבד במשרד למכתבים ללא גואל בושינגטון ופוטר משם), והאם למשל העדפותיו השליליות הלכו והתרבו בעקבות אירוע כזה או אחר שהשפיע עליו במסגרת יחסיו עם הפרקליט.

למעשה אין זה גם משנה. קרוב לוודאי שבארטלבי היה חיה פצועה וגוססת עוד בטרם הגיע ללשכתו של הפרקליט, ואולי אף בטרם עבודתו במשרד למכתבים ללא גואל בושינגטון. התנגדותו הפסיבית לכל מה שמייצג הפרקליט מבטאת כמיהה לקבלה טוטלית, ללא פשרות, של דפוסי מחיה זרים ואף אברניים, אולם היא מבטאת גם את בחירתו הנועזת לכישלון של בארטלבי להעמיד עצמו מחוץ לחברה המאורגנת, מחוץ לממלכת המשפט⁶⁵. פרישותו של בארטלבי – שהחלה בפרישה מההעסקה והסתיימה בפרישתו מן החיים – משקפת אולי יותר מכול את שתי פניה של ממלכה זו: מחד גיסא, המשפט כחווה, דהיינו כהכרח קיומי חברתי, שגם בארטלבי – על אף מסכנותו ובדידותו הנוראות – קשור ומחויב בו, ואף יכול לנסות ולהיושע באמצעותו (אילו רק רצה, ולפי פרשנות אחרת – אילו רק יכול היה, לעשות כן); ומאידך גיסא, המשפט כלילית, דהיינו כמכונת ענישה אלימה, תובענית, מפתח ומתעתעת, הכולעת את קרבנותיה (וביחד עמם גם את סבלם) עמוק עמוק לבטנה החתומצית – והכול במסווה של פעילות פרשנית אקרמית, "נקייה" כביכול, הנעשית על פי קני מידה אובייקטיביים לכאורה, והנשענת כל כולה על המילה הכתובה, כלומר על תקדימים ו"אסמכתאות" לגיטימיות אחרות, ועל העתקתם המיכנית כביכול של אלו עד אין קץ.

היסוד ה"לילי" הזה של המשפט מתבטא גם בכך שהקטגוריות המשפטיות כופות עצמן על המציאות, ואינן מאפשרות להתמודד אתה אלא במנגנונים שהמשפט מכונן או מכיר בהם כמנגנונים מחוללי שינוי. במילים אחרות, אם בארטלבי סבור שנגרם לו עוול מסוים, עליו לפעול לתיקון עוול זה ברטוריקה אקטיבית של זכויות וחובות, ולא ברטוריקה פסיבית של העדפות שליליות. פן זה של המשפט הוא לעתים אלים באופיו, באשר הוא מתעלם מקיומן של דמויות כבארטלבי, אשר אינן מכירות את הקטגוריות

65 גם אם היו לבארטלבי קודם לכן ציפיות כלשהן לקחת חלק בעולם המשפט, הרי שלא כמו האיש מן הכפר בסיפורו של קפקא "בפתח החוק", ראו לעיל הערה 41, התייחס ככל הנראה בארטלבי מלהמתין ימים ושנים בשער המשפט, והתנהגותו בהמשך מבטאת רצון שלא לקחת כל חלק בעולם זה.

המשפטיות, או אינן מכירות בהן, ועובדה זו לבדה מציבה את אותן דמויות טרגיות על מסלול שסופו אינו יכול להיות טוב.

מצד אחד, פרישותו של בארטלבי מההעסקה הנה זעקתו של האילם המבקש להזהיר את הסובבים אותו מכוחה הלילי והשחור של מכונת המשפט המאיימת לבלועו, היינו מהמשפט כלילית. מן הצד השני, סופו המר והעצוב של בארטלבי משמש כתמרור אזהרה לאלו המבקשים להעמיד עצמם מחוץ לעולם המשפט או מעליו, לאלו שייאושם או כוחם הוא כה גדול עד שאינם יכולים להבחין בדמותו האלטרנטיבית והחיובית של המשפט, קרי בחיוניותו והכרחיותו של המשפט לשימור התא החברתי ולתחזוקתו, ובקיצור לאלו אשר אינם מסוגלים למצוא את חוזה במשפט.

ואולי אין זה מקרה שארכיטקטורת-החוץ של הבניין בסיפור, הנשקפת דרך חלונות משרדו של הפרקליט, עיקרה בשני קירות קוטביים, האחד לבן (חוזה?) והשני שחור (לילית?):

”בצדו האחד [של המשרד] השקיפו החדרים על קיר לבן פנימי של פיר רחב עם צוהר בגגו, שחצה את הבניין לכל אורכו. ייתכן שמראה זה ייחשב משעמם במקצת, חסר מה שציירי הנוף מכנים 'חיים'. ואולם, אם כך הוא הדבר, הרי המראה בצד השני של משרדי הציע, לכל הפחות, ניגוד, אם לא יותר מזה. בכיוון הזה השקיפו חלונותי אל מראה בלתי מופרע של קיר לבנים נישא, שחור מחמת זקנה וצל נצחי; קיר שאינו מצריך משקפת להבלטת יופיו החבוי, אלא נדחף לתועלת כל המשקיפים קצרי הרואי עד מרחק עשר רגליים מזוגגית חלוני. הודות לגובהם הרב של הבניינים מסביב ולהיותה של לשכתי בקומה השנייה, המרווח שבין הקיר הזה לקיר שלי דמה לא מעט לבאר ענק מרובעת”⁶⁶ (ההדגשות שלי – ע.ד.).

במרווח שבין הקיר הלבן ובין הקיר השחור, ואם תרצו באותו מרכז רעיוני שבין המשפט כחוזה ובין המשפט כלילית, עובר לו שביל החיים.